

титул

БАЙТҰРСЫН ҰЛЫ АҚЫМЕТ

ТІЛ – ҚҰРАЛ

Сөйлем жүйесі мен түрлері

III-нші тіл танытқыш кітап

Түзетіліп, толықтырылып, жаңа емлемен 3-нші
басылуы

Қазағыстан Қалық Ағарту Комиссариатының
білім-әдеби кеңесі ұнатқан

Қазағыстан мемлекет баспақанасы
Қызыл-Орда 1925

СӨЙЛЕМ ЖҮЙЕСІ

Сөйлем дегеніміз – сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой. Сөйлегенде, жазғанда кім де болса ойын айтады. Ойын айтуға тиісті сөздерді алады да, олардың басын құрап, біріне бірінің қырын келтіріп, қиындастырады. Қыры келетін сөздер тұрған күйінде алса да, қиындасады. Қыры келмейтін сөздерді қиындастыру үшін қырларын өзгертіп қиюын келтіреміз.

Қыры келетін, келмейтін сөздерді мысалмен көрсетейік: «Қыс қатты, қар қалың, күн суық» дегенде үш сөйлем бар. Үшеуінің де ішіндегі сөздер өзгерілместен алынған жана өзгерілмей-ақ қырлары келіп, қиындасып тұр. Енді басқа сөйлемдерді алып қарайық: «Елдің малы далада, біткен жаны жалада, көбі жатыр қалада». Мұнда да үш сөйлем. Үшеуінің ішіндегі сөздер өзгерілмей алынған бір сөз жоқ – бәрі де өзгеріліп тұр. Қырларын келтіріп, қиындастыру үшін өзгертпей, тұрған-тұрған түпкілікті күйінде алсақ қырлары жанаспайды, біріне-бірі қиындаспайды. Қырларын өзгертпей алып қарайық, не болып шығар екен: «Ел, мал, дала, біткен, жан, жала, көп, жат, қала» – осы сөздерден «елдің малы далада, біткен жаны жалада, көбі жатыр қалада» деген ойларды ұғуға болар ма? – Әрине, болмайды.

Сондықтан ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық даражада түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады. Сондықтан сөйлемнің жаны – сөздердің басы мағыналы болып құралуы (қысқа айтқанда, сөйлемнің мағынасы). Олай болмаса, құр сөздердің басын құрап айтқанмен, сөйлем болмайды. Сөйлем ішіндегі сөздердің басын түсінікті етіп құрастыру, сөйлемдерді түсінікті етіп жасау туралы сөз табиғатынан шыққан түрлі заңдар, тәртіптер бар – қысқасынан айтқанда, өз алдына білерлік толып жатқан білімдер бар.

Ол білімдер *сөйлем жүйесі* деп аталады. Сөйлем жүйесі екіге бөлінеді: бірі – сөйлем ішіндегі сөздер турасындағы білім. Сөйлем ішіндегі сөздер сөйлем мүшелері деп аталады.

БІРІНШІ БӨЛІМ

СӨЙЛЕМ МҮШЕЛЕРІ

Сөйлем мүшелері тұрлаулы, тұрлаусыз болып екіге бөлінеді. **Тұрлаулы мүше** болады сөйлем болған жерде қалмай айтылатын сөздер немесе қалса да қалғандығы сезіліп тұратын сөздер. Мәселен, «асыл тастан, ақыл жастан» я болмаса «баланы жастан, қатынды бастан» дегенде: бірінші мысалда «шығады» деген сөз, екінші мысалда «үйрет» я «үйрету» деген сөз қалып тұрғандығы сезіліп тұр. Не болмаса «жығылған күреске тоймас я «ауызы күйген үріп ішер» деген сөйлемдердің біріншісінде де, екіншісінде де «адам» деген сөз қалып тұрғаны анық сезіледі. Толықтырып айтсақ, бұлай дер едік: «асыл тастан шығады, ақыл жастан шығады», «баланы жастан үйрет, қатынды бастан үйрет», «жығылған адам күреске тоймас», «ауызы күйген адам үріп ішер».

Осындай сөйлем ішінде бірде болып, бірде болмайтын сөздер немесе керек болған жерде айтылып, керек болмаған орында айтылмай қалып отырған сөздер, жана да, қалған жерде қалғандығы ашық сезілмейтін сөздер **тұрлаусыз мүше** деп аталады. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері екеу: 1. Бас мүше. 2. Баяншы мүше.

Бас мүше дейміз – сөйлем ішіндегі сөздер байланатын қазық сөзін, сөйлем иесін. Ол қазық сөз болатын қандай сөз? Сөйлегенде бір нәрсе туралы сырын-сипатын, жайын, амалын, болмысын сөйлейміз. Сөйлем ішінде сол нәрсенің атын көрсететін сөз бас мүше болады. Ол нәрсенің сырын-сипатын, жайын, амалын, болмысын айтып баяндайтын сөз баяншы мүше болады. Бұлар бас мүше мен баяншы мүшенің ішкі белгілері. Бұлардан басқа тысқы белгілері бар.

Бас мүшенің тысқы белгілері «кім?» «не?» деген сұрауларға жауап беру. Баяншы мүшенің белгілері, негізі «не етпек?», «не қылмақ?», Баяншы мүшенің тысқы белгілері «не болмақ?», «нешік?», «немене?», «қалай?», «кімдікі?», «қайсы?», «ненікі?» деген сұрауларға жауап беру.

Жеңілдік үшін бас мүше – *бастауыш* деп баяншы мүше – *баяндауыш* деп аталады. Мұнан бұлай жеңілдік үшін бас мүше, баяншы мүше деп жатпай, бастауыш баяндауыш деп қысқа түрлерін тұтынамыз.

Бірнеше сөйлемдерді мысалға алып, бастауыш пен баяндауыш қалай табылатынын көрейік.

§ 1. БАСТАУЫШ

Бастауыш болатын сөз таптары

Әуелі бастауыш болатын – атау тұлғасындағы зат есім. Мысалы: *Бала ойнайды. Ат шабады. От жанады.* Бұл сөйлемдердің ішінде бастауыш қай сөз екенін әуелі ішкі белгісімен тауып қарайық. Олай табу үшін мысалға алынған сөйлемнің әрқайсысында не туралы сөйленіп тұрғанын ашу керек.

1-інші сөйлем: *Бала ойнайды.* Мұнда кім турасынан сөйленіп тұр? – Бала турасынан.

2-інші сөйлем: *Ат шабады.* Мұнда не турасынан сөйленіп тұр? – Ат турасынан.

3-інші сөйлем: *От жанады.* Мұнда не турасынан сөйленіп тұр? – От турасынан.

Сүйтіп, бұл сөйлемдерде *бала, ат, от* турасынан сөйленген болып шықты. Олай болса, бұл сөздерде бастауыштың ішкі белгілері бар, сондықтан бұлар бастауыш болуға тиіс.

Енді тысқы белгілерімен тауып қаралық. Олай табу үшін «кім?», «не?» деп сұрау салу керек. Сол сұрауға қай сөз жауап берсе, ашып айтқанда, қай сөз сұрауға жауап болып табылса, сол сөз бастауыш болмақ. 1-інші сөйлем: *Бала ойнайды.* Кім ойнайды? – Бала. 2-інші сөйлем: *Ат шабады.* Не шабады? – ат. 3-інші сөйлем: *От жанады.* Не жанады? – от. Сүйтіп, бұл сөйлемдер: «кім?», «не?» деген сұрауларға жауап берген сөздерде *бала, ат, от* болып шықты. Олай болса, бұл сөздерде бастауыштың тысқы белгілері бар болып табылды. Ішкі, тысқы екі белгісі де бар болған соң, бұл сөздер бастауыш болады.

Бала, ат, от – атау тұлғасындағы тұрған **зат есімдер**. **Екінші**, бастауыш болатын – атау тұлғасындағы сын есім. Мысалы: *Көп қорқытады, терең батырады*. Бұл сөйлемдерде сөйленіп, сөз болып отырған – *көп* пен *терең*. Солай болған соң ішкі белгісі бойынша бастауыш *көп* пен *терең* болуға тиіс. Тысқы белгісімен қарағанда, «кім қорқытады?» – *көп*, «не батырады?» – *терең*. Мұнда да «кім?», «не?» деген сұрауларға жауап беріп тұрған «*көп*» пен «*терең*» деген сөздер. Ішкі, тысқы белгісі бірден табылып тұрған соң, бұл сөздер бастауыш болады. «*Көп*», «*терең*» деген сөздер атау тұлғасында тұрған **сын есімдер**. **Үшінші**, бастауыш болатын атау тұлғалы **сан есім**, мысалы: *Берерменге бесеу көп. Біреу тойып секіреді*. Ішкі белгісі бойынша бастауыш – *бесеу*, *біреу* болуға тиіс, өйткені 1-інші сөйлемде сөз болып отырған *бесеу*, 2-інші сөйлемде *біреу* деген сөздер.

Тысқы белгісімен іздесек: берерменге не көп? – *бесеу*, кім тойып секіреді? – *біреу*.

Бұл бастауыштың тысқы белгілері *бесеу*, *біреу* деген сөздерден табылған соң, бастауыш осылар болады.

Бесеу, *біреу* атау тұлғасында тұрған сан есімдер. **Төртінші**, бастауыш болатын – атау тұлғалы **есімдік**. Мысалы: *Мен келдім, сен кеттің. Ол терең, бұл тайыз*.

1-інші сөйлемде *мен* туралы, 2-інші сөйлемде *сен* туралы, 3-інші сөйлемде *ол* туралы, 4-інші сөйлемде *бұл* туралы сөйленіп тұр. Сондықтан *мен*, *сен*, *ол*, *бұл* бастауыш болады. Бұл ішкі белгісі бойынша. Енді тысқы белгісімен қарайық: Кім келді? – *мен*, кім кетті? – *сен*, не терең? – *ол*, не тайыз? – *бұл*. «Кім?», «не?» деген сұрауларға жауап беріп тұрған сөздер – *мен*, *сен*, *ол*, *бұл*. Сондықтан бұл сөздер бастауыш болатыны даусыз. Сүйтіп *мен*, *сен*, *ол*, *бұл* деген сөздер ішкі белгісімен де бастауыш болып шығып тұр. Бұл сөздер атау тұлғасында тұрған есімдіктер.

Бесінші, бастауыш болатын – **етістіктің тұйық райы** мен **есімшеге** айналған түрлері. Мысалы: *Алыспақ жоқ, атыспақ бар. Оқу оңайланды. Жығылған күреске тоймас*.

Мұнда сөз болып отырғандар: 1-інші сөйлемде *алыспақ*, 2-інші сөйлемде *атыспақ*, 3-інші сөйлемде *оқу*, 4-інші сөйлемде *жығылған*.

Ішкі белгісінше *алыспақ, атыспақ, оқу, жығылған* бастауыш болады (солар туралы сөйлеп отырмыз) Тысқы белгісінше де бастауыш болатын сол сөздер не жоқ? – алыспақ, не бар – атыспақ, не оңайланды? – оқу, кім күреске тоймас? – жығылған.

Алыспақ, атыспақ етістіктің тұйық райындағы сөздер, оқу мен жығылған етістіктің есімшеге айналған түріндегі сөздер.

Алтыншы, бастауыш болатын – *үстеу* жана *үстеу орнында жүретін сөздер*. Мысалы: *Әрі алыстатады, бері жақындатады, шапшаң асықтырады, соңыра кешіктіреді*. Бұл сөйлемдерде *әрі, бері, шапшаң, соңыра* туралы сөйленіп тұр. Бұлар бастауыш болу керек. Бұл ішкі белгісінше, не алыстатады? – әрі, не жақындатады? – бері, не асықтырады? – шапшаң, не кешіктіреді? – соңыра. Сұрау бойынша да немесе тысқы белгісі бойынша дегенде де *әрі, бері, шапшаң*³², *соңыра* деген сөздер бастауыш болады.

Бұл төрт сөздің төртеуі де не үстеулер, не үстеу орнына жүретін сөздер.

Жетінші, бастауыш болатын – *демеу* мен *демеу орнында жүретін сөздер*. Мысалы: *«Әлде» аз айтылады, «ба» көп айтылады, «бәлки» сирек айтылады*. Бұл сөйлемдерде сөз болып тұрған *«әлде», «ба», «бәлки»*, бұлар сондықтан бастауыш болуға тиіс. Бұл ішкі белгісінше.

Не аз айтылады? – *«әлде»*, не көп айтылады? – *«ба»*, не сирек айтылады? – *«бәлки»*.

Тысқы белгісінше де *«әлде», «ба», «бәлки»* бастауыш болып шығады. *«Әлде», «ба», «бәлки»* деген сөздер демеулер.

Сегізінші, бастауыш болатын – *жалғаулық* жана да *жалғаулық орнында жүретін сөздер*. Мысалы: *«Үшін» үш айтылғанда, «арқылы» бір де айтылмайды*. Мұнда болып тұрған *«үшін»* мен *«арқылы»*. Сондықтан бастауыш болады дейміз. Бұл ішкі белгісіне қарайтып тұрғанымыз.

Енді тысқы белгісіне қарайық. Не үш айтылғанда? – *үш*. Не бір де айтылмайды? – *«арқылы»*. Тысқы белгісі бойынша да бастауыш болатын *«үшін»* мен *«арқылы»*. *«Үшін»* мен *«арқылы»* деген сөздер жалғаулықтар.

³² Шапшаң үстеу орнына жүретін сын есім.

Тоғызыншы, бастауыш болатын – *одағай*. Мысалы: «Ә, Құдай!», «о, Құдай» – *күйзелгеннің белгісі*; «тек!», «тәйт!», «шәйт!» – *бұйырғанның белгісі*. Мұнда сөз болып тұрған «ә, Құдай!», «о, Құдай!», «тек!», «тәйт!», «шәйт!», сондықтан бұл сөздер бастауыш болады. Бұл ішкі белгісімен білгеніміз.

Енді тысқы белгісімен қарайық. Не күйзелгеннің белгісі? – «ә, Құдай!», «о, Құдай!», не бұйырғанның белгісі? – «тек!», «тәйт!», «шәйт!» тысқы белгісімен де бұл сөздер бастауыш болып шықты. «Ә, Құдай!», «о, Құдай!», «тек!», «тәйт!», «шәйт!» деген сөздер одағайлар.

Оныншы, бастауыш болатын – *бүтін сөйлем*. Мысалы: «*Сенікі, менікі*» деген көңіл тарлығы, «*ары жат, бері жат*» деген төсек тарлығы.

Мұнда айтылып тұр «менікі, сенікі деген» жана «ары жат, бері жат» деген» туралы. Сондықтан бұл сөйлемдер ішкі белгісі бойынша бастауыш болуға тиіс. Тысқы белгісі бойынша не болып шығар екен?!

Не көңіл тарлығы? – «сенікі, менікі» деген. Не төсек тарлығы? – «ары жат, бері жат!» деген тысқы белгісі бойынша да бұл сөйлемдер бастауыш болып шықты. Сүйтіп, енді қорытып айтқанымызда, бастауыш болады сөз таптарының тоғызы да: 1. Зат есім. 2. Сын есім. 3. Сан есім. 4. Есімдік. 5. Етістік. 6. Үстеу. 7. Демеу. 8. Жалғаулық. 9. Одағай жана бүтін сөйлемдер.

Қосарлы бастауыш. Бастауыш бір сөзбен айтылмай, бірнеше сөзбен айтылса, *қосарлы* немесе *күрделі* деп атаймыз.

Мысалдар: 1) *Тамағы жоқтық таптырар*. Мұнда тамақ жоқтық жайынан айтылып тұр. Не таптырар? – тамағы жоқтық (бастауыш екі сөзбен айтылып тұр).

2. *Асық ойнаған азар*. Мұнда асық ойнаған туралы айтылып тұр. Кім азар? – асық ойнаған.

3. *Жөнге тартқан жөндер*. Мұнда жөнге тартқан туралы айтылып тұр. Кім жөндер? – жөнге тартқан.

4. *Сыпыра жалмаң жалмар*. Мұнда сыпыра жалмаң жайынан айтылып тұр. Кім жалмар? – сыпыра жалмаң.

5. *Тоны жаман тоңар*. Мұнда тоны жаман туралы айтылып тұр. Кім тоңар? – Тоны жаман.

6. *Жеті атасын білмеген – жетім.* Мұнда жеті атасын білмегеннің жайынан айтылып тұр. Кім жетім? – жеті атасын білмеген.

Асылында, бастауыш болатын – зат есім. Бастауыш болған жерде зат есім болмай қалмайды, бірақ бірде айтылады, бірде айтылмай ойда тұрады. Зат есімнен басқа бастауыш болған сөздер зат есімнің орнында немесе арқасында бастауыш бола алады. Жоғарыда мысалға алынған сөйлемдерде сөйлеу бөлімдерінің бәрі бастауыш болуға жарайтын болып шықты. Түбін қазып қарастыра келгенде, солардың бәрі де (зат есімнен басқасы) бастауыш болып тұрғандары – не зат есімнің орнында тұрғандықтан не зат есімнің көмегі болғандықтан. Сол бастауыштардың түбін қазыңқырап қарастырып көрейік, қалай бастауыш болып тұр екен.

Зат есімнен басқа бастауыш болып тұрған әуелі – сын есім. Мысалға алынған: *Көп қорқытады, терең батырады.* «Көп қорқытады» деген де қорқытатын шөп емес, әрине адам. «Терең батырады» дегенде де батыратын терең су екені анық. Олай болса мұндағы «көп» пен «терең» – «көп адам», «терең су» деген сөздердің орнында тұр. Жеңілдік үшін «адам» мен «су» деген сөздер айтылмаған, бірақ ойда тұр.

Екінші – сан есім. Мысалға алынған: *Берерменге бес те көп, аларманға алты да аз. Біреу тойып секіреді.* «Бес те», «алты да» дегенде, мұнда нәрсе көңілде тұр. Құр ғана сан болса, азсынуға да, көпсінуге де орын болмас еді: «Бесеу», «алтау» нәрсесіз құр сан болса, берермен бесеу түгіл, мыңын көпсінбес еді, аларман алтау түгіл, бірін де азсынбас еді. Берермен көпсінетіні, аларман азсынатыны – берілетін, алынатын құр сан емес, нәрсе болғандығы. Мұндағы «бесеу» мен «алтау» сан ғана емес, нәрсені де көрсетіп тұр. Сондай-ақ, *біреу тойып секіреді* дегенде, әрине, секірмейді. Олай болса, «біреу» деген сөз мұнда есім орнында тұр.

Үшінші – есімдік. Мысалға алынған: *Мен келдім, сен кедің; Ол терең, бұл тайыз.*

Есімдік өзі есім орнына жүретін сөз болған соң, бастауыш болған есімдіктер зат есім орнында тұрғаны анық. *Мен, сен, ол, бұл* – бәрі де зат есім орнына жүретін есімдіктер.

Төртінші – етістік. Мысалға алынған: *Алыспақ жоқ, атыспақ бар. Оқу оңайланды. Жығылған күреске тоймас. Алыспақ, атыспақ* деген сөздер бұл жерде алысу, атысу, күресу есімдерін көрсететін етістіктен шыққан зат есімдері. «Жығылған күреске тоймас» дегенде, күреске тоймайтын жығылған мал я ағаш емес, адам екендігі анық. Солай болған соң «жығылған» деген сөздің бастауыш болып тұрғаны – «жығылған адам» дегеннің орнында тұрғандықтан. Жеңілдік үшін «адам» айтылмаған, бірақ көңілде тұр.

Бесінші – үстеу. Мысалға алынған: *Әрі алыстатады, бері жақындатады, шапшаң асықтырады, соңыра кешіктіреді.* Жеңілдік үшін қысқартпай айтқанда, бұл сөздер бұлай айтылар еді: Әрі деу – алыстатады, бері деу – жақындатады. Шапшаң деу – асықтырады, соңыра деу – кешіктіреді. «Деу» деген сөз бәрінде де айтылмаған. «Деу» – етістіктен шыққан зат есім. «Әрі», «бері», шапшаң», «соңыра» деген сөздердің бастауыш болып тұрғандары «әрі деу», «бері деу», «шапшаң деу», «соңыра деу» орнында болғандықтан.

Бастауыш болған демеу, жалғаулық, одағай – бәрі де осы ретпен болып тұр. Сүйтіп, түбін қазып қарастырып келгенде, бастауыш болатын – зат есім. Басқа сөз таптары зат есімнің орнында немесе арқасында ғана бастауыш бола алады.

§ 2. БАЯНДАУЫШ

Баяндауыш болатын сөз таптары

Әуелі баяндауыш болады – *емістік*. Мысалы: *Қой үрікті. Ит үрді. Адам айқайлады.* Бұл сөйлемдердің ішінде баяндауыш болатын қай сөз екенін әуелі ішкі белгісімен тауып қарайық. Баяндауыш болмақ керек қандай сөздер? Жоғарыда айтуымыз бойыша баяндауыш болатын сөз бастауыш атаған нәрсенің не сипатын, не амалын, не жайын, не болмысын көрсету керек. Олай болса, алынған сөйлемдердің ішіндегі бастауышты тауып, сонан соң ол бастауыш атаған нәрсенің не сыр-сипатын, не амалын, не жайын, не болмысын көрсететін сөзді табу керек.

1-інші сөйлем: Қой үрікті. Не үрікті? – қой. Бастауыш қой деген сөз болып шықты. Үрікті деген қойдың не істегенін амалын көрсетіп тұр.

2-інші сөйлем: Ит үрді. Не үрді? – ит. Бастауыш ит деген сөз болып шықты. Үрді деген сөз иттің не істегенін — амалын көрсетіп тұр.

3-інші сөйлем: Адам айқайлады. Кім айқайлады? – адам. Бастауыш адам деген сөз болып шықты. Айқайлады деген сөз адамның не істегенін — амалын көрсетіп тұр.

Сүйтіп, бұл сөйлемдердің ішінде бастауыш атаған нәрселердің амалын көрсетуші үрікті, үрді, айқайлады деген сөздер болып шықты немесе, екінші сөзбен айтқанда, баяндауыштың ішкі белгісі осы сөздерге келеді. Сондықтан бұл сөздер баяндауыш болуға тиіс.

Енді тысқы белгісімен тауып көрейік. Баяндауыштың тысқы белгісі – «не етпек?», «не қылмақ?», «қайтпек?», «не болмақ?», «нешік?», «немене?», «қалай?», «кімдікі?» я «ненікі?», «қайсы?» негізді сұрауларға жауап беру. Сондықтан бұл негізді сұраулар баяндауыш сұраулары деп аталады.

Алынған сөйлемдер ішінде қай сөз баяндауыш сұрауларына жауап берер екен, қарайық.

1-інші сөйлем: Қой үрікті. Қой не етті? – үрікті.

2-інші сөйлем: Ит үрді. Ит қайтті? – үрді.

3-інші сөйлем: Адам айқайлады. Адам не қылды? – айқайлады. Мұнда «не етті?», «қайтті?», «не қылды?» деген баяндауыш сұрауларына жауап беріп тұрған сол үрікті, үрді, айқайлады деген сөздер. Олай баяндауыштың тысқы белгілері де осы сөздерге кел ішкі, тысқы белгісі бірдей келген соң баяндауыш болып тұрған осы сөздер – үрікті, үрді, айқайлады деген сөздер – етістіктер. Етістіктің есімше мен көсемше түрлері де баяндауыш болады. Етістік есімше күйінде ғана баяндауыш болады. Екеуіне де мысал келтірейік. Есімше дара күйінде баяндауыш болатын мысалдар.

1. *Мен сөйлеушімін, сен тыңдаушысың.* Мұнда «сөйлеушімін», «тыңдаушысың» деген сөздер «мен», «сен» жайын баяндап тұр (бұл – баяндауыштың ішкі белгісі). Мен неменемін? – сөйлеушімін. Сен неменесің? – тыңдаушысын (бұл – баяндауыштың тысқы белгісі).

2. *Заман өзгерген, білім күшейген.* Мұнда «өзгерген», «күшейген» деген сөздер «заман» мен «білім» жайын айтып, бірінің өзгергендігін, екіншісінің күшейгендігін баяндап тұр (бұл – ішкі белгісімен қарағандағысы). Заман не еткен? – өзгерген. Білім не еткен? – күшейген. (Бұл – тысқы белгілері).

3. Біреу беретін, біреу алатын. Мұнда біреу жайынан беретіндігі мен алатындығы сөйленіп тұр. (Бұл – ішкі белгілері). Біреу не ететін? – беретін. Біреу не ететін? – алатын. (Бұл – тысқы белгілері).

Есімше мен көсемше қосар күйінде баяндауыш болатынына мысалдар:

1. Бала жылай берген. Кім жылай берген? – бала (бастауыш). Бала не қылған? – жылай берген (баяндауыш).

2. Оспан оқып жүрген.

Кім оқып жүрген? – Оспан (бастауыш). Оспан не қылған? – оқып жүрген (баяндауыш).

3. Асан айтқан екен.

Кім айтқан екен? – Асан (бастауыш). Асан не қылған екен? – айтқан екен (баяндауыш).

Көсемше баяндауыш болатынына мысалдар.

1. *Ат тулай берді.*

Не тулай берді? – ат (бастауыш). Ат не қылды? – тулай берді (баяндауыш).

2. *Әлжан алып берді.*

Кім алып берді? – Әлжан (бастауыш). Әлжан не алып берді (баяндауыш).

3. *Тауық ұша алмайды.*

Не ұша алмайды? – тауық (бастауыш). Тауық не қылмайды? – ұша алмайды (баяндауыш).

4. *Ақын айта беріпті.*

Кім айта беріпті? – Ақын (бастауыш). Ақын не етіпті? – айта беріпті (баяндауыш).

Екінші – баяндауыш болатын **сын есім**. *Қыс жақсы. Мал семіз. Ел тоқ.* Не жақсы? – қыс. Не семіз? – Мал, Кім тоқ? – ел. Қыс, мал, ел – бастауыштар. Баяндауыш болатын сөз, әуелі, ішкі белгісімен келу бастауыш атаған нәрсенің яғни қыстың, малдың я амалын, я жайын, я болмысын көрсету екінші,

баяндауыштың тысқы белгісі болған сұрауларға жауап беру керек. Қалай болар екен, қарайық.

1-інші сөйлем: Қыс жақсы. Қыс қалай? – жақсы

2-інші сөйлем. Мал семіз. Мал қалай? – семіз

3-інші сөйлем: Ел тоқ. Ел қалай? – тоқ.

Мұнда жақсы, семіз, тоқ деген сөздер қыстың малдың, елдің жай-күйін көрсетіп тұр. Жана «қалай?» деген баяндауыш сұрауына жауап беріп тұр.

Ол баяндауыштың ішкі-тысқы белгісі бірдей осы сөздерге келгенін көрсетеді. Сондықтан бұл сөздер баяндауыш болады. Жақсы, семіз, тоқ деген сөздер сын есімдер.

Үшінші – баяндауыш болады – зат есім. Мысалы: Ат – көлік. Атшы – кісі. Қамшы – қару. Не көлік? – ат. Кім кісі? – атшы. Не қару? – қамшы. Ат, атшы, қамшы бастауыштар. Баяндауыш болатын сөзде оның ішкі-тысқы белгілері болу керек.

Ат немене? – көлік. Атшы немене? – кісі. Қамшы немене? – қару. Көлік, кісі, қару деген сөздер аттың, атшының, қамшының немене болатын болмысын айтып тұр. Сондықтан бұлар баяндауыштың ішкі белгісіне тура келеді.

Көлік, кісі, қару деген сөздер «немене?» деген баяндауыштың сұрауына да жауап беріп тұр. Бұл тысқы белгісіне тура келгені, баяндауыштың ішкі, тысқы белгісіне бірдей келген соң, бұл сөздер, әрине, баяндауыш болмақ.

Көлік, кісі, қару – зат есімдер.

Төртінші – баяндауыш болатын – сан есім. Мысалы: Ер кезегі үш. Не үш? – ер кезегі. Ер кезегі деген сөз бастауыш.

Баяндауыш болатын сөзде оның ішкі-тысқы белгілері болу керек.

Ер кезегі немене? – үш. Үш деген сөз ер кезегінің немене болатынын айтып тұр. Болмысын айтып соң, бұл сөз баяндауыш болмақ (ішкі белгісі бойынша). Үш деген сөз «немене?» деген баяндауыштың сұрауына жауап беріп тұр. Бұл тысқы белгісінің де осы сөзден табылғанын көрсетеді. Ішкі-тысқы белгісі келгені «үш» деген сөз баяндауыш болғанын көрсетеді. Үш деген сөз деген сөз – сан есім.

Бесінші – баяндауыш болатын **есімдік**. Мысал: *Медеуі – мен. Омары – ол. Өтегені – өзі.* Мен кім? – Медеуі. Ол кім?

– Омары. Өзі кім? – Өтегені. Медеуі, Омары, Өтегені деген сөздер бастауыштар. Баяндауыш балатын сөзде ішкі-тысқы баяндауыш белгісі бұларға тиіс.

Медеуі қайсы? – мен. Омары қайсы? – ол. Өтегені қайсы? – өзі. Мен, ол, өзі деген сөздер Медеуінің, Омарының, Өтегенінің кім болатындығын айтып тұр. Болмысын айтып тұрған соң, бұл сөздер баяндауыш болады.

Оның үстіне мен, ол, өзі деген сөздер «қайсы?» деген баяндауыш сұрауына жауап беріп тұр.

Ішкі-тысқы белгісі бірдей келген соң, бұл сөздер, әрине, баяндауыш болады.

Мен, ол, өзі деген сөздер есімдіктер.

Алтыншы – етістікпен қосыла **одағай** және **басқа сөздер** баяндауыш болады. Мысал: *Мылтық тарс етті. От жылт етті. Күн жаз болды. Ет аз болды. Беретіні бес екен.*

Не тарс етті? – мылтық. Не жылт етті? – от. Не жаз болды? – күн. Не аз болды? – ет. Несі бес екен? – беретіні.

Мылтық, от, күн, ет, беретіні деген сөздер – бастауыштар. Баяндауыш болатын сөзде ішкі-тысқы баяндауыш белгісі боларға керек. Мылтық не етті? – тарс етті. От не етті? – жылт етті. Күн қайтті? – жаз болды. Ет қайтті? – аз болды. Беретіні не екен? – бес екен. *Тарс етті, жылт етті, жаз болды, аз болды, бес екен* деген сөздер мылтықтың, оттың, күннің, еттің, беретіннің амалдарын, жайларын, болмыстарын айтып отыр. Онымен тұрмай жана да баяндауыш сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан ол сөздер баяндауыш етістік «Тарс етт» дегенде, «тарс» – одағай, «етті» – етістік. «Жылт етті» дегенде, «жылт» – одағай, «етті» – етістік. «Жаз болды» дегенде «жаз» – зат есім, «болды» – етістік. «Аз болды» дегенде, «аз» – сын есім, «болды» – етістік. «Бес екен» дегенде, «бес» – сан есім, «екен» – етістік. Мұнан көрініп тұр: бәрінде де түрлі сөздер етістікке қосылып баяндауыш болып шыққаны. Осындай екі сөзден, үш сөзден, әйтеуір, бір емес, бірнеше сөзден қосылып болған баяндауыш қосарлы немесе күрделі деп аталатыны жоғарыда айтылған.

Жетінші – баяндауыш болады – **бүгін сөйлем**. Мысал: «Білемін» деген – «бүлемін» деген болады. «Білемін» деген

(бастауыш). «Білемін» деген немене – «бүлемін» деген (баяндауыш). Бұл – тысқы белгісімен табу. Ішкі белгісімен қарайық: мұнда не жайынан айтылып тұр? – «білемін» дегеннің жайынан. Оның жайынан не айтылып тұр? – оның «бүлемін» деген болатындығы айтылып тұр. Бұл мысалда бастауыш та баяндауыш та бүтін сөйлемнен болған. Баяндауыш бастауышқа жақтарымен ғана жанасып, қиындасады. Мысал: *Мен оқыдым. Сен жазу жаздың. Ол шай қайнатты.* Мұнда әр жақ өз жағымен жанасып, қиындасып тұр.

Мен кітап оқыды, сен жазу жазды, ол шай қайнаттым, шай қайнаттың деп айтылмайды. Сөйлем ішіндегі сөздер қиындаспай кетеді. Мұндай әр жақ өз жағымен жанасу жалғыз етіс болған баяндауышта емес, басқа сөз таптарынан болған баяндауыштарда да бар.

Мысал: *мен жаспын, сен жассың, ол жас, біз жаспыз, сіз жассыз*, басқалары жана солай. Бірақ «да», «де» демеулер қосылғанда, бұл ымыра бұзылып, «да» айтылады.

Мысал: *мен де жас, сен де жас, ол да жас, біз жас, сіз де жас, олар да жас* деп айтуға да болады.

Ескерту. Етістіктен болған баяндауыштардағы ымыра «да», «де» демеулер қосылса да бұзылмайды.

Баяндауыш жекелік, көптік жүзінен де ымыр ды. Бірақ ол ымырасы толық емес, тұрақты емес. Мысал: *мен барамын, сен барасың, ол барады, біз барамыз, сіз барасыз* немесе *сендер барасыңдар. Олар барады* («барадылар» орнына «барады» болып тұр). *Мен саумын, сен саусын, ол сау, біз саумыз, сіз саусыз* немесе *сендер саусыңдар, олар сау* («саулар» орнына «сау» ғана болып тұр). Мұнан не көрініп тұр. Жекелік, көптік, бірінші, екінші жақтарында баяндауыш бастауышпен ымыраласып, үшінші жаққа келгенде көпше айтылмай, ымырадан шығып кететіні көрініп тұр. Сүйтіп баяндауыш бастауышпен жеке айтылғанда үш жағымен ымыраласып, көпше айтылғанда, үшінші жағымен ымыраласпайтын болып шығады.

БАСЫМ ЖАҚ

Бастауыш бір жақты болса, баяндауыш онымен айтылған түрде ымыраласады. Бастауыш әр жақты болса мәселен, бастауыш біреу емес, бірнеше болса жана әрқайсы әр жақты болса, онда баяндауыш басым жағымен ымыраласады.

Бізге мәлім бірінші жақ айтушы, екінші жақ тыңдаушы, үшінші жақ бөгделік болатыны. Бірінші, екінші, үшінші жақ қатар келгенде айтушы сөзді өзіне орайлай сөйлегендіктен, бірінші жақ екінші, үшінші жақтан басым болады. Сондықтан айтушы мен тыңдаушы екеуінің бірдей амалын, жайын, болмысын көрсететін баяндауыш о да бірінші жақпен айтылады.

Мысал: 1. *мен, сен – екеуіміз барамыз.* 2. *мен, сен, Омар – үшеуіміз кетеміз.* Бірінші мысалда – *мен, сен* – екеуі де бастауыш. Екеуі екі жақ: *мен* – бірінші жақ, *сен* – екінші жақ. Бұл екеуінің бірдей амалын көрсетіп тұрған ортақ баяндауыш «барамыз» бірінші жақпен ғана айтылып тұр. Екінші мысалда – *мен, сен, Омар* – үшеуі бастауыш. Үшеуі – үш жақ. *Мен* – бірінші жақ. *Сен* – екінші жақ. *Омар* – үшінші жақ. Бұл үшеуінің бірдей амалын көрсетіп тұрған ортақ баяндауыш «кетеміз» – бірінші жақпен ғана айтылып тұр.

Бірінші, екінші, үшінші жақ – үшеуі қатар келген жерде бірінші жақ басым болады деген осы.

Айтушы жақ өзіне қоспай, тыңдаушымен бөгделік жақты сөз қылғанда сөзді тыңдаушы жағына орайлай сөйлейді. Сондықтан екінші жақ үшінші жақтан басым болады. Тыңдаушы мен бөгделік екеуінің амалын, жайын, болмысын көрсететін баяндауыш екінші жақпен айтылады. Мысалы: *Сен, Омар екеуің келерсіңдер.* Бұл мысалда «Сен», «Омар» екеуі де бастауыш. Екеуі екі жақ. *Сен* – екінші жақ, *Омар* – үшінші жақ. Екеуінің бірдей көрсетіп тұрған баяндауыш «келерсіңдер» екінші жақпен айтылып тұр.

Екінші, үшінші жақ екеуі қатар келген жерде екінші жақ басым болады дегеннің мағынасы осы.

ҚОСАРЛЫ БАЯНДАУЫШ

Жоғарыда баяндауыш екі немесе үш, әйтеуір бір емес, бірнеше сөзбен айтылған болса, «қосарлы» баяндауыш болады деп айтылды.

Жай баяндауыш жай етістікпен айтылады, қосарлы баяндауыш көмекші етістіктер қосылып айтылғанда болады, бірақ етістік жүрмеген жерде баяндауыш болмайды. Етістіктен басқа сөз таптары баяндауыш болса, олар етістік көмегімен ғана бола алады. Оларға көмек болатын көбінесе, көмекші етістіктер. Көмегі үртіс көріне болмай, көрінбей болатын да орындары бар. Бірақ түбін қазып, қарастырып келгенде, баяндауыш болған жерде етістік бар екені даусыз болып шығады. Етістік көмегі көріне болатын орындары мен көрінбей болатын орындарына мысал келтіріп көрейік.

1. Күн жаз болды; 2. Ет аз болды.

Мұнда бірінші мысалда *күн* – бастауыш, *жаз болды* – баяндауыш. Екінші мысалда *ет* – бастауыш, *аз болды* – баяндауыш. *Жаз болды, аз болды* деген баяндауыштың екеуі де екі-екі сөзбен айтылған. Екі сөзбен айтылған соң, бұлар қосарлы баяндауыш болады. Қосарлы баяндауыш көмекші етістік қосылған жерде болады. Бұл екі баяндауыш та, «жаз болды», «аз болды» дегенде, «болды» көмекші етістік екендігі көзге көрініп тұр.

1. Ағаш көркі жапырақ. 2) Адам көркі шүберек. Мұнда бірінші мысалда бастауыш – көркі, екінші мысалда да бастауыш – көркі. Баяндауыш бірінші мысалда – жапырақ, екінші мысалда – шүберек.

Жапырақ, шүберек деген сөздер етістік көмегініңсіз-ақ баяндауыш болып тұрған сияқты көрініп тұр. Шынында олай емес, мұнда да етістіктің жасырын көмегі бар. Ол көмегі, егер, жоғарыдағы мысалға алынған сөйлемдерді қысқартпай, толық түрінде айтсақ көрінеді. Мәселен: *Ағаш көркі жапырақ* болады. *Адам көркі шүберек* болады десек, қысқартып айтқанда, көрінбей тұрған көмекші етістік – «болады» толықтырып айтқанда шыға келеді.

Етістік көмегімен баяндауыш болатын сөз таптары:
Зат есім. 2) Сын есім. 3) Сан есім. 4) Есімдік. 5) Етістік (есімше, көсемше түрінде).

Мысал: 1) Жаман жүрісінен құл болады. 2) Жақсы жүрісінен пұл болады. 3) Жұп негізі – екі. 4) Оспан – осы. 5) Ол – біздің қорғаушымыз. 6) От жанып тұр. Бұл мысалдарда: 1) Баяндауыш – құл болады. Құл – зат есім, болады – көмекші етістік. 2) Баяндауыш пұл болады. Пұл – сын есім, болады – көмекші етістік. 3) Баяндауыш – екі. Екі – сан есім, болады деген көмекші етістіктің көрінбей тұрған көмегі бар (Жұп негізі екі болады). 4) Баяндауыш осы. Осы – есімдік. Етістіктің көрінбей тұрған «болады» деген көмегі бар (Оспан осы болады). 5) Баяндауыш – қорғаушымыз. Қорғаушымыз – есімше. Мұнда да етістіктің көрінбей тұрған көмегі бар. (Ол біздің қорғаушымыз болады). 6) Баяндауыш – жанып тұр. Жанып – көсемше, тұр – көмекші етістік.

ЖАЛАҢ СӨЙЛЕМ МЕН ЖАЙЫЛМА СӨЙЛЕМ

Бастауышы мен баяндауышы бар екі мүшелі ғана сөйлем **жалаң сөйлем** деп аталады. Бастауыш пен баяндауыш сөйлемнің тұрлаулы мүшелері, олардан басқа сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері де бар деп жоғарыда айтылды. Бастауыш, баяндауыштан басқа мүшелері бар сөйлем **жайылма сөйлем** деп аталады. Сөйлеудің асыл мағынасы – біреуге білдірейін деген ойын айту. Айтушының мақсаты – тыңдаушыға ойын түгел түсіндіру. Ойын түсіндіру үшін соған керек сөздерді алу қажет. Бір сөзді ойын анықтау үшін сөзді екінші сөзді ойын толықтау үшін алады, үшінші сөзді ойын пысықтау үшін алады. Сондықтан сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері: 1. Анықтауыш мүше. 2. Толықтауыш мүше. 3. Пысықтауыш сөздер болып үшке бөлінеді.

§ 3. АНЫҚТАУЫШ

Анықтауыш деп сөйлем ішінде анықтық үшін айтылатын сөзді айтамыз. Мәселен, алайық «Қысқа жіп күрмеуге келмес» деген сөйлемді. Не күрмеуге келмес? – жіп. Жіп не етпес? –

күрмеуге келмес. Мұнда жіп – бастауыш, күрмеуге келмес – баяндауыш. «Қысқа» деген сөз не болмақ? Бұл «қысқа» деген сөзді айтпай, құр «жіп күрмеуге келмес» деп ғана қойсақ, қандай жіп күрмеуге келмейтіні белгісіз, жіптің бәрі күрмеуге келмейтін сияқты болып шығады. Күрмеуге келмейтін аты жіп болғанның бәрі емес, «қысқа жіп». «Қысқа» деген сөз қосылса, күрмеуге келмейтін қандай жіп екені ашылып, анықталады. Сондықтан «қысқа» деген сөз мұнда анықтық үшін алынған сөз болады. Ондай сөз сөйлемнің «анықтауыш мүшесі» деп немесе жеңілдік үшін тікелей «анықтауыш» деп аталады. Әлгі айтылған – анықтауыштың ішкі белгісі. Мұнан басқа тысқы белгілері бар. Олары «қандай?», «не?», «неше?», «нешінші?», «кімнің?», «не етуші?», «не еткен?» деген сұрауларға жауап беру. Бұл сұраулар анықтауыш сұраулары деп аталады.

Сөйлем ішінде анықтауыш қай сөз екенін осы сұраулармен жана ішкі белгісімен табамыз.

Анықтауыш болатын сөз таптары

Әуелі, анықтауыш болатын – *сын есім*.

Мысал: *Аш кісі ұрысқақ?* Кім ұрысқақ? – кісі. Аш кісі қалай? – ұрысқақ, қандай кісі ұрысқақ? – аш (кісі). «Аш» дегенді айтпай, тек ғана «кісі ұрысқақ» дегенде, қандай кісі ұрысқақ болатыны белгісіз, кісінің бәрі ұрысқақ сияқты болып шығады. Дұрысында, кісінің бәрі ұрысқақ емес, аш кісі ұрысқақ келеді. «Аш» деген сөз ұрысқақ болатын қандай кісі екенін айтып, анықтап тұр жана қандай? деген анықтауыш сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан алынған сөйлемнің ішінде «аш» деген сөз анықтауыш.

Бұл сөз – сын есім (сыр сыны).

Мысал: *Алтын жүзік жоғалды.* Не жоғалды? – жүзік. Жүзік не қылды? – жоғалды. Қандай жүзік? – алтын (жүзік). «Алтын» дегенді айтпай, «жүзік жоғалды» деп ғана қойғанда, жоғалған қандай жүзік екені белгісіз, әйтеуір бір жүзік жоғалған болып шығады. «Алтын» деген сөз – жоғалған жүзік қандай екенін ашып, анықтап тұр жана «қандай?» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұр («қандай жүзік?» деп сұраудың ор-

нына, «не жүзік?» деп те сұрайды). Сондықтан, «алтын» деген сөз анықтауыш болады. Бұл сөз жүзіктің «алтын» деген сөзден жасалған тегін көрсететін сын есім (тек сыны).

Екінші – анықтауыш болатын – **зат есім** (жалқы, жалпы түрінде).

1-інші мысал: *Асан ауылнай келді*. Кім келді? – ауылнай. Ауылнай не қылды? – келді. Қай ауылнай келді? – Асан (ауылнай).

«Асан» демей, құр «ауылнай келді» деп ғана қойса, келген қай ауылнай екені белгісіз, әйтеуір бір ауылнай келген болып шығады. «Асан ауылнай келді» дегенде, «Асан» деген сөз қай ауылнай келгенін ашып, анықтап тұр жана «қай?» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөз анықтауыш болады. «Асан» – жалқы зат есім.

2-інші мысал: *Хан Жәнібек қайғырды*. Кім қайғырды? – Жәнібек. Не қылды? – қайғырды. Қай Жәнібек қайғырды? – хан (Жәнібек). Хан дегенді айтпай, тек «Жәнібек қайғырды» деп ғана қойсақ, қай Жәнібек қайғырғаны белгісіз болар еді. Үйткені, Жәнібек атты адам көп. Хан дегенді қосып айтқанда, қай Жәнібек екені ашылып, анық болады. «Хан» деген сөз қай Жәнібек екенін де ашып, анықтап тұр, «қай?» деген анықтауыш сұрауына да жауап беріп тұр. Сондықтан, хан – анықтауыш болады. Хан – зат есім.

3-інші мысал: *Арыстан, аң патшасы ауырыпты*. Кім ауырыпты? – арыстан. Арыстан кайтіпті? – ауырыпты. Қай Арыстан ауырыпты? – аң патшасы (арыстан). «Аң патшасы» дегенді айтпай, «арыстан ауырыпты» деп ғана қойсақ, ауырған аң арыстан ба, Арыстан атты адам ба, белгісіз болады. «Аң патшасы арыстан» дегенде қай Арыстан ауырғаны ашылып, анық болады. Бұл «аң патшасы» деген «қай?» деген анықтауыш сұрауында жауап беріп тұр, қай арыстан ауырғанын да анықтап тұр, сондықтан анықтауыш болады. Аң патшасы – зат есім.

4-ші мысал: *Шебердің қолы ортақ*. Шебердің несі ортақ? Шебердің қолы қалай? – ортақ. Кімнің қолы ортақ? – шебердің, «шебердің» дегенді айтпай, құр «қолы ортақ» деп қойғанда, кімнің қолы ортақ болатыны белгісіз, әйтеуір біреудің қолы ортақ болып шығар еді. «Шебердің» деген қосылғанда, ортақ болатын шебердің қолы екендігі ашылып, анықталады.

«Шебердің» деген сөз ортақ болатын кімнің қолы екенін анықтап тұрған соң жаңа «кімнің» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұрған соң анықтауыш болады. Шебердің – зат есім (иелік жалғау).

Үшінші – анықтауыш болатын – **сан есім** (есептік реттік екі түрінде де). Мысал: 1. *Үш жыл өтті.* 2. *Төртінші жыл жетті.* Не өтті? – жыл. Жыл не етті? – өтті. Неше жыл өтті? – үш (жыл). «Үшті» айтпай, тек «жыл өтті» деп қойғанда, неше жыл өткені белгісіз, бір ғана жыл өткен деп түсінуге болады.

Өткен бір жыл емес, үш жыл. «Үш» деген сөз өткен неше жыл екенін ашып, анық көрсетеді жана «неше?» деген анықтауыш сұрауына жауап береді. Екінші мысалда: «төртінші» демей, құр «жыл жетті» деп қойғанда, нешінші жыл жеткені белгісіз, әйтеуір бір жыл жеткен болады да қояды. «Төртінші» деген сөзді қосқанда, жыл анықталып, нешінші екені ашылады. «Төртінші» деген сөз жылдың нешінші екенін анықтап та тұр, «нешінші?» деген анықтауыш сұрауына жауап та беріп тұр. «Үш», «төртінші» деген сөздер мысалға алынған сөйлемдердің ішінде жылдың нешеу жана нешінші екенін анықтап тұрған соң жана «неше?», «нешінші?» деген анықтауыш сұрауларына жауап беріп тұрған соң анықтауыш болады.

«Үш», «төртінші» деген сөздің біреуі есептік сан есім, екіншісі реттік сан есім.

Төртінші – анықтауыш болатын – **есімдік**. Мысалы: 1. *Біздің ауыл көшті.* 2. *Осы ат жүйрік.* 1) Не көшті? – ауыл. Біздің ауыл не етті? – көшті. Қай ауыл көшті – біздің (ауыл). 2) Не жүйрік? – ат. Осы ат қалай? – жүйрік. Қай ат жүйрік? – осы (ат). Біздің дегенді айтпай, «ауыл көшті» деп ғана қойса, қай ауыл көшкені белгісіз болар еді. «Біздің» деген сөз қай ауыл көшкенін анық көрсетіп тұр жана «қай?» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұр.

Екінші мысалда: «ат жүйрік» деп ғана қойса, қай аттың жүйріктігі айтылып тұрғаны белгісіз, аттың бәрі деген болып шығады. «Осы» деген сөз қай аттың жүйрік екенін анықтайды жана «қай?» деген анықтауыш сұрауына жауап береді.

Сүйтіп, «біздің», «осы» деген сөздер сөйлем ішіндегі сөздерді анықтап, анықтауыш сұрауларына жауап беріп тұрған

соң анықтауыш болады. Бұл сөздің екеуі де есімдік, біреуі жіктеу есімдігі, екіншісі сілтеу есімдігі.

Бесінші – анықтауыш болатын – **етістік** (көбінесе, есімше түрінде). Мысалы: 1. *Алушы адам алданды.* 2. *Барған кісі келмеді.* 1) Кім алданды? – адам. Алушы адам не қылды? – алданды. Қай адам алданды? – алушы (адам). 2) Кім келмеді? – кісі. Барған кісі не қылды? – келмеді. Қай кісі келмеді? – барған (кісі). «Алушы» дегенді айтпай, құр «адам алданды» деп ғана қойса, қай адам алданғаны белгісіз, әйтеуір адам алданған ғана болып табылады. «Алушы» деген сөз қосылса, алданған қай адам екені ашылып, анықталады. «Алушы» деген сөз «қай?» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Екінші мысалда: «Барған» деген сөзді айтпай, «кісі келмеді» деп ғана қойғанда, келмеген қай кісі екені белгісіз, тек біреу келмеген болып шығады. «Барған» деген сөзді қосқанда, келмеген қай кісі екені анық болады. «Барған» деген сөз қай деген анықтауыш сұрауына да жауап беріп тұр. «Алушы», барған» деген сөздер анықтауыш. Бұл сөздің екеуі де есімше етістік, бірі – осы шақтық, екіншісі – өткен шақтық түрде айтылған.

Ескерту. Етістік жалғыз есімше түрінде ғана анықтауыш болмайды. Басқа түрінде де болады. Мәселен: *Алмақтың бермегі бар.* Алмақтың несі бар? – бермегі (бастауыш), алмақтың бермегі нешік? – бар (баяндауыш). Ненің бермегі бар? – алмақтың (анықтауыш).

Етістіктің басқа түрлері де осылайша.

Алтыншы – анықтауыш болатын – **үстеу**. Мысал: «*Әбденнің*» айтылуы *жіңішке*. «*Әбденнің*» несі жіңішке? – айтылуы (бастауыш). «*Әбденнің*» айтылуы қалай? – «жіңішке» (баяндауыш). Ненің айтылуы жіңішке? – «*Әбденнің*» (анықтауыш).

Сүйтіп, бұл мысалда «*Әбденнің*» анықтауыш болады, үйткені «*Әбден*» деген сөзді айтпай, тек «айтылуы жіңішке» деп қойса, ненің айтылуы екені белгісіз еді. «*Әбденнің*» деген сөз айтылғанда, ненің айтылуы жіңішке екендігі анық болады.

Осылайша демеу, жалғаулық, одағай, қатта бүтін сөйлем анықтауыш болады. Мысалдар:

1. «*да*»-ның *мағынасы екі түрлі*. «*да*»-ның несі екі түрлі? – *мағынасы (бастауыш)*. «*да*»-ның *мағынасы қалай?* – екі

түрлі (баяндауыш). Ненің мағынасы екі түрлі? – «да»-ның (анықтауыш).

2. «менен»-нің айтылуы екі түрлі. Мененнің несі екі түрлі? – айтылуы (бастауыш). «менен»-нің айтылуы қалай? – екі түрлі (баяндауыш). Ненің айтылуы екі түрлі? – «менен»-нің (анықтауыш).

3. «Ойбайдың» аяғы жылау болды. «Ойбайдың» несі жылау болды? – аяғы (бастауыш). «Ойбайдың» аяғы немене болды? – жылау болды (баяндауыш). Ненің аяғы жылау болды? – «ойбайдың» (анықтауыш).

4. «Адам болды» дегеннің алды жайлы. «Адам болды» дегеннің несі жайлы? – алды (бастауыш). «Адам болды» дегеннің алды қалай? – жайлы (баяндауыш). Кімнің алды жайлы? – «адам болды» дегеннің (анықтауыш).

§ 4. ТОЛЫҚТАУЫШ

Толықтауыш деп нәрсе амалын, жайын, болмысын толықтыру үшін айтылатын сөзді айтамыз. Сөйлем ішінде нәрсенің амалын, жайын, болмысын айтатын сөз көбіне баяндауыш. Солай болған соң толықтауыш көбінесе, баяндауышты толықтау үшін айтылатын сөйлем мүшесі болып шығады.

Мысал үшін алайық: «Мерген құс атты» деген сөйлемді. Кім атты? – мерген. Мерген не қылды? атты. Не атты? – құс. Мұнда «мерген» деген сөз бастауыш, «атты» деген сөз баяндауыш.

«Құс» деген сөз не болмақшы? Мұның не болатынын білу үшін «құс» деген сөз неге айтылып тұрғанын ашу керек, тегінде неменеге керек болғаннан айтылып тұрғанын білу керек. Оны білу үшін «құс» деген сөзді тастап, тіпті айтпай қоя тұрып қарау керек. Айтпағанда келетін кемшілік бар ма екен? Жана қандай екен? Құс дегенді қалдырып, «мерген атты» деп ғана қойғанда, мерген атқанын ғана білеміз, нені атқанын білмейміз. Екінші сөзбен айтқанда, мергеннің амалын ғана білеміз, ол амалын неге жұмсағанын білмейміз. «Атты» дегенде нені атқаны белгісіз болып, сөйлемнің жетпей тұрған жері бар: амал неге жұмсалғанын айтпай тұр, сөйлемде кемістік

бар. Сол кемістікті толықтыратын сөз – «құс», «құс атты» дегенде мерген амалы неге жұмсалғаны мағлұм болады. «Құс» деген сөздің жоқтығынан «атты» деген сөзге келіп тұрған кемшілік жоғалады. «Атты» – баяндауыш. «Атты» деген сөзге келіп тұрған кемшілік жоғалып, мұның толыққаны баяндауыш толыққаны болып табылады. Сүйтіп, «құс» деген «атты» деген баяндауышты толықтаушы сөз болып шықты. Жоғарыда ондай баяндауышты толықтау үшін айтылатын сөз толықтауыш болады дедік. Бұл – ішкі белгісі.

Мұнан басқа толықтауыштың тысқы белгілері бар. Ол белгілері – толықтауыш сұрауларына жауап беру. Толықтауыш сұраулары мынау: «кімге?», «неге?», «кімді?», «нені?», «не?», «кімде?», «неде?», «кімнен?», «неден?», «не қылуға?», «не етуге?», жана да «кім?», «не?» деген сұрауларға «мен», «үшін», «туралы», «тақырыпты» және басқа жалғаулықтар қосылу мүмкін. Сөйлем ішінде толықтауышты осы сұраулармен, жоғарыда айтылған ішкі белгісімен табамыз.

Әуелі толықтауыш болады **зат есім** (жалғаулы-жалғаусыз жана жалғаулық қосылған күйінде). Мысал: 1. *Әкесі баласына кітап сатып алды.* 2. *Асан Үсенмен ақылдасты.* 1) Кім кітап сатып алды? – әкесі. Әкесі не қылды? – сатып алды. Не сатып алды? – кітап. Кімге сатып алды? – баласына. 2) Кім ақылдасты? – Асан. Асан не қылды? – ақылдасты. Кіммен ақылдасты? – Үсенмен.

1-інші мысалда – «кітап», «баласына» деген сөздер «сатып алды» деген баяндауышты толықтап тұр. Жана «не?», «кімге?» деген толықтауыш сұрауларына жауап беріп тұр.

2-інші мысалда «Үсенмен» деген сөз «ақылдасты» деген баяндауышты толықтап тұр жана «кіммен?» деген толықтауыш сұрағына жауап беріп тұр. Сондықтан «кітап», «баласына», «Үсенмен» деген сөздер толықтауыш болады. «Кітап», «баласына», «Үсенмен» деген сөздер – зат есім (бірінші сөз жалғаулықпен тұр. Жалғаусыз жана жалғаулықсыз толықтауыш **тура толықтауыш** деп аталады.

Екінші – толықтауыш болатын – **сын есім**. Жалғаулы күйінде. Мысал: *«Күштіден істі озды»*. Кім озды? – істі. Кімнен озды? – күштіден. Мұнда «күштіден» деген сөз «озды» деген

баяндауышты толықтап тұр жана «кімнен» деген толықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан «күштіден» толықтауыш болды. «Күштіден» – сын есім (жалғаулы).

Үшінші толықтауыш болатын – **сан есім**, жалғаулы күйінде. Мысал: *Бала төрт пен бесті қоса алмады.* Кім не қылды? – қоса алмады. Кім қоса алмады? – бала. Бала не қылды? – қоса алмады. Нені қоса алмады? – бесті. Немен қоса алмады? – төртпен. Мұнда «төрт» пен «бесті» деген сөздер «қоса алмады» деген баяндауышты толықтап тұр. Жана «немен?», «нені?» деген толықтауыш сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан бұлар толықтауыш болады. «Бесті», «төртпен» деген сөздер сан есім (жалғаулы жана жалғаулық қосылған күйінде).

Төртінші толықтауыш болады – **есімдік**. Мысал: 1. *Бізде азық жоқ. Сенде жазық жоқ.* 1) Не жоқ? – азық. Кімде жоқ? – бізде. 2) Не жоқ? – жазық. Нешік? – жоқ. Кімде жоқ? – сенде. Мұнда «бізде», «сенде» деген сөздер «жоқ» деген баяндауышты толықтап тұр жана «кімде?» деген толықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұлар толықтауыш болады.

«Бізде», «сенде» деген сөздер есімдік (жалғаулы күйінде).

Бесінші – толықтауыш болатын – **етістік**. Етістік толықтауыш болады, көбінесе есімге айналған түрі мен есімше түрінде. Мысал: 1. *Күресуге дәрмен жоқ.* Не жоқ? – дәрмен. Дәрмен нешік? – жоқ. Неменеге жоқ? – күресуге. 2. *Жұмаш жүру үшін қайғырмады.* Кім қайғырмады? – Жұмаш. Жұмаш не қылды? – қайғырмады. Немене үшін қайғырмады? – жүру үшін. 3. *Қорушыны торушы алады.* Кім алады? – торушы. Торушы не қылады? – алады. Кімді алады? – торушыны. 4. *Жаман сыйлағанды білмес.* Кім білмес? – жаман. Жаман не етпес? – білмес. Нені? – сыйлағанды. 1-інші мысалда «күресуге» деген сөз «жоқ» деген баяндауышты толықтап тұр, 2-інші мысалда «жүру үшін» деген сөз «қайғырмады» деген баяндауышты толықтап тұр. 3-інші мысалда «қорушыны» деген сөз «алады» деген баяндауышты толықтап тұр. 4-інші мысалда «сыйлағанды» деген сөз «білмес» деген баяндауышты толықтап тұр. Жана да бұл «күресуге», «жүру үшін», «қорушыны», «сыйлағанды» деген сөздер «неменеге?», «немене үшін?», «кімді?», «нені?» деген толықтауыш сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан бұлар

толықтауыш болады («күресуге», «жүру үшін» етістіктің есімге айналған түрлері, «қорушыны», «сыйлағанды» есімшенің осы шақтық, өткен шақтық түрлері).

Алтыншы – толықтауыш болатын – **үстеу**. Мысал: «Әні»-ден «міні» көп айтылады. Не көп айтылады? – «міні». «Міні» не етеді? – көп айтылады. «Міні» неден көп айтылады? – «әні»-ден. Мұнда «әні»-ден деген «көп айтылады» деген баяндауышты толықтап тұр жана «неден?» деген толықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөздер толықтауыш болады. «Әні» – үстеу. Осы сияқты демеу де, жалғаулық та, одағай да, қатта буын сөйлем де толықтауыш бола алады.

1. «Әше»-ден «тағы» көп жұмсалады. Не көп жұмсалады? – «тағы» (бастауыш). «Тағы» не қылады? – көп жұмсалады (баяндауыш). Неден көп жұмсалады? – «әше»-ден (толықтауыш). *Әше, тағы* – үстеулер.

2. Мен «дейін»-нен «шейін»-ді көп айтамын. Кім «дейін»-нен «шейін»-ді көп айтады? – мен (бастауыш). Мен не етемін? – көп айтамын (баяндауыш). Мен нені көп айтамын? – «шейін»-ді (толықтауыш). Мен «шейін»-ді неден көп айтамын? – «дейіннен» (толықтауыш). «дейін», «шейін» – жалғаулықтар.

3. «Ой, Аллаңнан» ойбайым тыныш. Не тыныш? – ойбайым (бастауыш). Ойбайым қалай? – тыныш (баяндауыш). Ойбайым неден тыныш? – «ой, Аллаңнан» (толықтауыш). «Ой, Алла!» – одағай.

4. «Бай бол» дегеннен адам байымайды. Кім байымайды? – адам (бастауыш). Адам не қылмайды? – байымайды (баяндауыш). Адам неден байымайды? – «бай бол» дегеннен (толықтауыш). «Бай бол» деген бүтін сөйлем.

§ 5. ПЫСЫҚТАУЫШ СӨЗДЕР

Пысықтауыш сөздер деп амал пысықтау үшін айтылатын сөздерді айтамыз. Сөйлем ішінде нәрсенің амалын көрсететін сөз – баяндауыш. Сондықтан пысықтауыш сөздер баяндауышты пысықтайтын сөздер болып шығады. Бұлар баяндауышты қалай пысықтайды? Әуелі баяндауыш көрсетіп тұрған

амалдың мезгілін айтып, екінші, орнын айтып, үшінші, сынын, сыйқын айтып, төртінші, себебін айтып, бесінші, мақсатын айтып пысықтайды. Сондықтан пысықтауыш сөздердің өзі бес топқа бөлінеді. Жана да әр тобы өзінің пысықтау мәнісіне қарай: Мезгіл пысықтауыш; Мекен пысықтауыш; Сын пысықтауыш; Себеп пысықтауыш; Мақсат пысықтауыш деп аталады. Амалдың мезгілін мекенін, сынын, себебін, мақсатын көрсету бұл пысықтауыш сөздердің ішкі белгілері, бұлардан басқа тысқы белгілері де бар. Әр пысықтауыш сөздің өз алдына жауап беретін сұраулары бар. Олар тысқы белгісі болады. Қай пысықтауыш екенін ішкі, тысқы белгілерімен тауып аламыз.

1. МЕЗГІЛ ПЫСЫҚТАУЫШЫ

Мезгіл пысықтауышы амалдың мезгілін көрсететін сөз болғандықтан, «қашан?», «қай уақыт?» (жалғаулы жалғаусыз) сұрауларға жауап береді. Мезгіл пысықтауышы болатын сөз таптары:

Әуелі – мезгіл пысықтауышы болатын – **мезгілдік үстеу**.

Мысал: *Мана қар жауды*. Не жауды? – қар не етті? – жауды. Қашан жауды? – мана.

Екінші – мезгіл пысықтауышы болатын – **мезгілдік үстеуге айналған зат есім**. Мысал: *Ертең боран болар*. Не болар? – боран. Боран не етер? – болар. Қашан болар? – ертең.

Үшінші – мезгіл пысықтауыш болатын – мезгілдік үстеуінің орнына айтылған зат есім. Мысал: *Хатшы күні бойы жазды*. Кім жазды? – Хатшы не қылды? – жазды. Қанша уақыт жазды? – күні бойы.

Төртінші – мезгіл пысықтауыш болатын – зат есім жана да сан есіммен қосылып екеуі.

Мысал: *Оқу он сағатта басталды*. Не басталды? – оқу. Оқу не қылды? – басталды. Қай уақытта басталды? – он сағатта.

1-інші мысалда – «манна», 2-інші мысалда – «ертең», 3-мысалда – «күні бойы», 4-інші мысалда – «он сағатта» деген сөздер болған амалдың мезгілін көрсетіп тұр. Жана «қашан?», «қанша уақыт?», «қай уақытта?» деген мезгіл пысықтауыштың сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөздер мезгіл

пысықтауышы болады.

«Манна» – мезгілдік үстеу, «ертең» – мезгілдік үстеуіне айналған зат есім, «күні бойы» – мезгілдік үстеу орнына айтылған зат есім, «он сағатта» дегеннің – оны – сан есім, сағаты – зат есім.

2. МЕКЕН ПЫСЫҚТАУЫШЫ

Мекен пысықтауышы амалдың орнын көрсететін сөз болғандықтан, «қайда?», «қайдан?», «қалай?» деген сұрауларға жауап береді.

Мекен пысықтауышы болатын сөз таптары:

Әуелі – мекен пысықтауышы болатын – **мекендік үстеу**.

1. Мысал: *Атты әрман бара жатыр*. Кім бара жатыр? – атты. Атты нешік? – бара жатыр. Қайда бара жатыр? – әрман.

Екінші – мекен пысықтауышы болатын – мекендік үстеуге айналған зат есім.

2. Мысал: *Тыста тықыр естілді*. Не естілді? – тықыр. Тықыр не қылды? – естілді. Қайда естілді? – тыста.

Үшінші – мекен пысықтауыш болатын – зат есім өз қалпында.

Мысал: *Қапаш қалаға кетті*. Кім кетті? – Қапаш не қылды? – кетті. Қайда кетті? – қалаға кетті.

Төртінші – мекен пысықтауышы болатын **мекен үстеуіне айналған есімдік**.

Мысал: *Мұқан мұнда келді*. Кім келді? – Мұқан. Мұқан не қылды? – келді. Қайда келді? – мұнда.

Бесінші – мекен пысықтауышы болатын – **үстеу орнына айтылған есімдік**.

Мысал: *Оспан осыннан аттанды*. Кім аттанды? – Оспан. Оспан не қылды? – аттанды. Қайдан аттанды? – осыннан.

Алтыншы – мекен пысықтауышы болатын – **үстеуге айналған зат есім**.

Мысал: *Қонақ тысқа шықты*. Кім шықты? – қонақ. Қонақ не қылды? – шықты. Қайда шықты? – тысқа.

Жетінші – зат есім мен үстеуге айналған **көсемше қосылып мекен пысықтауышы** болады.

Мысалы: *Қалашы елге қарай бұрылды.* Кім бұрылды? – қалашы. Қалашы не қылды? – бұрылды. Қалай қарай (қайда) бұрылды? – елге қарай.

1-інші мысалда – «эрман», 2-інші мысалда «тыста», 3-інші мысалда – «қалаға», 4-інші мысалда – «мұнда», 5-інші мысалда – «осыннан», 6-ыншы мысалда – «тысқа», 7-інші мысалда – «елге қарай» деген сөздердің бәрі амал орнын көрсетіп тұр жана «қайда?», «қайдан?», «қалай қарай?» (қайда) деген мекен пысықтауыштың сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөздер мекен пысықтауышы болады.

«Эрман» – мекендік үстеу, «тыста» – мекендік үстеуіне айналған зат есім, «қалаға» – зат есім, «мұнда» – мекендік үстеуге айналған есімдік, «тысқа» үстеуге айналған зат есім, «елге қарай», «елі» – зат есім, «қарайы» – үстеуге айналған көсемше.

3. СЫН ПЫСЫҚТАУЫШЫ

Сын пысықтауышы амалдың сынын көрсететін сөз болғандықтан, «қалай?», «қалайша?», «қайтіп?» деген сұрауларға жауап береді.

Сын пысықтауышы болатын сөз таптары:

Әуелі – сын пысықтауыш болатын – ***сынаулық үстеулер.***

Мысал: *Тазы түлкіге әрең жетті.* Кім жетті? – Тазы не қылды? – жетті. Кімге жетті? – түлкіге. Қалай жетті? – әрең.

Екінші – сын пысықтауыш болатын – ***үстеу орнына айтылған зат есім.***

Мысал: *Құс ұшар жүйесімен аспандағы.* Не ұшар? – құс. Құс не қылар? – ұшар. Қай құс? – аспандағы. Қалай ұшар? – жүйесімен.

Үшінші – сын пысықтауыш болатын – ***үстеуге айналған зат есім.*** Мысал: *Бала шалқасынан құлады.* Кім құлады? – бала. Бала не етті? – құлады. Қалай құлады? – шалқасынан.

Төртінші – сын пысықтауыш болатын – ***үстеу орнына айтылған зат есім.*** Мысал: *Әскер жаяу жүрді.* Кім жүрді? – әскер. Әскер не етті? – жүрді. Қалай жүрді? – жаяу.

Бесінші – сын пысықтауыш болатын – ***үстеуге айналған есімдік.*** Мысал: *Омар олай ойламады.* Кім ойламады? – Омар. Омар не қылды? – ойламады. Қалай ойламады? – олай.

Алтыншы – сын пысықтауыш болатын – сан есім. Мысал: *Балшы ноқатын төрт-төрттен санады.* Кім санады? – балшы. Балшы не қылды? – санады. Нені санады? – ноқатын. Қалай санады? – төрт-төрттен. Жетінші – сын пысықтауыш болады – көсемше. Мысал: *От саулап жанды.* Не жанды? – от. От не қылды? – жанды. Қалай жанды? – саулап.

1-інші мысалда – «әрең», 2-інші мысалда – «жүйесімен», 3-інші мысалда – «шалқасынан», 4-інші мысалда – «жаяу», 5-інші мысалда – «олай», 6-ыншы мысалда – «төрт-төрттен», 7-інші мысалда «саулап» деген сөздер амалдың сынын көрсетіп тұр жана да «қалай?» деген сын пысықтауышының сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөздер сын пысықтауышы

«Әрең» – сынаулық үстеу, «жүйесімен» – үстеу орнына айтылған сын есім, «олай» – үстеуге айналған есімдік, «төрт-төрттен» – сан есім, «саулап» – көсемше.

4. СЕБЕП ПЫСЫҚТАУЫШЫ

Себеп пысықтауышы амалдың себебін көрсететін сөз болғандықтан, «неден?», «неге?», «неліктен?», «не себептен?» деген сұрауларға жауап береді.

Әуелі – себеп пысықтауыш болатын – *зат есім*. Мысал: *Атасы аштан өліпті.* Кім өліпті? – атасы не қылыпты? – өліпті. Неден өліпті? – аштан.

Екінші – себеп пысықтауыш болады есімше Мысал: *Бала ұялғанынан қызарды.* Кім қызарды? – бала. Бала не қылды? – қызарды. Не себептен қызарды? – ұялғанынан.

Үшінші – себеп пысықтауыш болатын – *үстеуге айналған есімдік*.

Мысал: *Сондықтан от жанбады.* Не жанбады? – от. От не қылды? – жанбады. Неліктен жанбады? – сондықтан.

1-інші мысалда – «аштан», 2-інші мысалда – «ұялғанынан», 3-інші мысалда – «сондықтан» деген сөздер амалдың себебін көрсетіп тұр жана да «неден?», «не себептен?», «неліктен?», деген себеп пысықтауышының сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөздер себеп пысықтауышы болады.

«Аштан» – зат есім, «ұялғанынан» – есімше, «сондықтан» – үстеуге айналған есімдік.

5. МАҚСАТ ПЫСЫҚТАУЫШЫ

Мақсат пысықтауышы амалдың мақсатын көрсететін сөз болған соң, «неге?», «не үшін?» деген сұрауларға жауап береді.

Мақсат пысықтауышы болатын сөз таптары:

Әуелі – мақсат пысықтауыш болатын – етістік. Мысал: *Жұрт өлең тыңдауға жиылды*. Кім жиылды? – жұрт. Неге жиылды? – тыңдауға. Не тыңдауға? – өлең.

Екінші – мақсат пысықтауыш болатын *етістіктен есімге айналған* жана да «*үшін*» жалғаулық қосылған сөздер.

Мысал: *Жігіт қыз таңдау үшін жүріпті?* – жігіт. Жігіт не қылыпты? – жүріпті. Не жүріпті? – таңдау үшін. Не таңдау үшін? – қыз.

Үшінші – мақсат пысықтауыш болатын – *зат есім*. Мысал: *Біреу танысына қонаққа барыпты*. Кім барыпты? – біреу. Біреу не қылыпты? – барыпты. Кімге барыпты? – танысына. Неге барыпты? – қонаққа.

1-інші мысалда – «тыңдауға», 2-інші мысалда – «таңдау» (үшін), 3-інші мысалда – «қонаққа» деген сөздер амалдың мақсатын көрсетіп тұр жана «неге?», «не үшін?» деген сұрауларға жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөздер мақсат пысықтауышы болады.

«Тыңдауға» – етістік, «таңдау» – есімге айналған етістік, «қонаққа» – зат есім.

§ 6. БҰРАТАНА СӨЗДЕР

Бұл айтылған сөйлем мүшелерінен басқа сөйлем маңайында жүретін бұратана сөздер болады. Ол бұратана сөздер екі түрлі. Бір түрі – сөз арасына керек жерінде қыстырыла айтылатын сөздер. Бұлар *қыстырма сөз* деп аталады. Қыстырма сөздер сөйлем ішіндегі басқа сөздерімен үйлеспейді, байласпайды. Алып тастағанда орны ойсырай қоймайды.

Екінші түрі сөз бетін біреуге қарата, қадап сөйлегенде айтылатын сөз. Бұлар қаратпа сөз деп аталады.

Бұлар да сөйлем ішіндегі басқа сөздермен үйлеспейді, байласпайды.

а) Қыстырма сөз

Ауру, әрине, жақсы нәрсе емес. Әзірге, шүкір, жаман еспіз. Бұл сөйлемдерге қыстырылып айтылып тұрған қыстырма сөздер «әрине» мен «шүкір» деген сөздер.

Бұлар басқа сөздермен үйлесіп, байласып тұрған жоқ, құр қыстырылып тұр. Оны алып тастағанда, сөйлемге келе қоятын кемшілік жоқ. Мәселен: «Ауру жақсы емес» десек немесе «әзір жаман емеспіз» десек, «әрине» мен «шүкір» деген сөздердің орны үңірейіп, жоқтығы сезіліп тұрған жоқ.

б) Қаратпа сөз

Қызым, саған айтамын, келінім, сен тыңда! Сөз тыңдаңыз, әлеумет! Әй, Әлжан, қайда барасың?. Құдай оңда! Оңға баста... Мұнда қаратпа сөз болатындар: «қызым», «келінім», «әлеумет», «Әлжан», «Құдай», үйкені сөз беті соларға қаратылып айтылып тұр.

Сөйлем мүшелерін айыруға керек сөйлем мысалдары

Сөйлем мүшелерін айырту жүзінде сөйлем мысалдарымен үш түрлі іс істеледі: 1) Өлеңмен жазылған сөйлемдерді өлеңсіз түрге айналдыру. 2) Сөйлем ішіндегі мүшелерін айырту. 3) Сөйлемнің қажет болған түрлерін оқушылардың өзіне тапқызу.

Ат арыды, тон тозды. Бұлт шықты, жел күшейді, дауыл болды, күн жауды. Күн батты, ымырт жабылды! Қасқыр шапты, қой үрікті, ит шулады. Егін шықты, астық арзандады, ел тоғайды.

Тау тауға қосылмайды, адам адамға қосылады. Жомарт жоқтығын білмейді, жүйрік тоқтығын білмейді. Жақсы жатырқамайды. Аңқау аңдамайды, әңгі тыңдамайды. Жалқау жаратпайды. Ауру аздырады, суық тондырады. Үлкен бастар, кіші қостар. Ескі жаңа болмас, жаман жақсы болмас. Шірік шірігеді, бұзық бүлдіреді.

Біреу екеу болмас, екеу үшеу болмас. Аларманға алтау аз. Жүзді мың жығады. Түгел төртеу, ала алтауды алады. Қырықтан елу көп. Біріншісі берді, екіншісі алды.

Мен келдім Мырзалының ордасына. Сен маған қарамадың. Ол саған атын бере алмайды. Өзім бара алмадым, сөзім жете алмады. Олар көшіп кетті, біздікі еру қалды. Өзі жығылған өкінбейді. Еттің бәрі қазы болмас, иттің бәрі тазы болмас. Бұлар бүгін жүреді, олар ертең кетеді.

Сөздің расын айтпақ керек. Көпке ұнамақ қиын. Ат ұстаған азабынан құтылар. Асыққан жетпес, бұйырған кетпес. Ас қадірін ашыққан білер, ат қадірін асыққан білер. Беруші бесті қимайды, алушы алтыны азсынады. Ескерген ескі асынан сақтайды. Ұялған тек тұрмас. Атқанның құсын жатқан байланар. «Тағы» жуан айтылады, «әбден» жіңішке айтылады. «Тіпті» – нықтаулық үстеу, «адамша» – сынаулық үстеу. «Ма», «ба» сұрағанда айтылады; «да» екі мағынада айтылады. Отырғандардың құлағына «ойбай» естілді. «Айтақ» қойылды, «аттан» естілді. «Шәуім-шәуім» – одағай, арқылы – жалғаулық; «менен» – мен болған; «таман» жақындауды көрсетеді. «Көрдім» деген көп сөз, «көрмедім» деген бір сөз.

Ашу – кәпір, ақыл – дос, ақылыңа ақыл қос. Жақсы сөз сүйіндіреді, жаман сөз күйіндіреді. Ақымақты үйрету – өлгенді тірілту. Оқу түбі – тоқу, өнер алды – қызыл тіл. Тыймаған ауызда бәле бар. Тіл қылыштан өткір. Адам сөзінен жазар, сиыр мүйізінен жазар. Жүздің көркі – сақал, сөздің көркі – мақал. Тауды, тасты жел бұзар, адамзатты сөз бұзар. Тамақ тоқ, көйлек көк, уайым жоқ. Аузы жаман елді былғар, аяғы жаман төрді былғар. Жастық – мастық. Оңқа ойын бұзар, тентек жиын бұзар. Жаман еркек той бұзар, жаман әйел үй бұзар. Елсіз көлге бақа айғыр. Біреудің өзі жақсы, біреудің көзі жақсы. «Ел біледі» деген күлер, «өзім білем», деген бүлер. Ел құлағы елу. Алдыңғысы алты, кейінгісі жеті. Сөйлеген – мен, тыңдаған сен. Берген – өзі, алған – өзі. Малың – анау, ұрың – мынау. Сан сұрауы дай?». Дәйекшілі үстеу – «әрі», дәйекшісіз үстеу – «бері». «Ол»-дан туған олай, «бұл»-дан туған бұлай, «сол»-дан туған солай. «Білемін» деген «бүлемін» деген. Жомарт ер жоқтығын білмейді, жүйрік ат тоқтығын білмейді. Ит тойған жерін іздейді. Ер туған жерін іздейді. Жүк ауырын нар көтереді, қаза ауырын ер көтереді. Жақсылыққа жақсылық – әр кісінің ісі-ді, жамандыққа жақсылық – ер кісінің ісі-ді. Жаңбырмен

жер көгереді, батамемен ер көгереді. Бітімі жаман қамысты су ішінен өрт шалар, туысы жаман жігітті түйе үстінен ит қабар. Есек семірген күні иесін тебер. Жақсының шарапаты тиер тар жерде, жаманның кесепеті тиер әр жерде. Жақсы жүрген жеріне кент салады, жаман жүрген жеріне өрт салады. Жорға жүрісінен пұл болады, жаман жүрісінен құл болады. Жаман ерден жайдағым, жаман қатыннан бойдағым жақсы. Өзі ұры жігіттің бәрін ұры дейді, өзі қар жұрттың бәрін қар дейді. Өзі өле-өлгенше ақпын дейді. Көп жортқан түлкі терісін алдырады. Алдырған анасының қойнын ашады. Шығасыға иесі басшы болады. Халқы жаманның биі азады, қатыны жаманның үйі азады. Жанын аямаған жау алады, малын аямаған дау алады Сөз жүйесін табады, мал иесін табады. Шоқпарды сала алмаған өзіне тигізеді. Тау белгісі тасында, бай белгісі асында. Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі. Мені мен менікінің мағынасы екі. Мен өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан.

Бұл тойда топтан озған мен айтамын. Сөйлемес бөтен қазақ мен тұрғанда. Аузымда тәңірі берген жел тұрғанда. Той қылмақ бұл дүниенің зейнеті еді. Бір баланың зарынан жиын тойға бармадым. Құлдан көрдім қорлықты, жалшыдан көрдім зорлықты.

Майқара Қарасайға бітер қалың. Қошалақ семіртеді арғын малын. Қарасай Қошалақты мекен еткен. Бір жылы Кенесары ағаларым, қаңтарда Қошалақты мекен еткен, Жайлауға Торғай суын көктей откен. Қарасай, Қошалақтың қара отына, Наурызбай, Кенесары мал семірткен. Қасында Төлеңгіті жүз қаралы үй. Жігіттің айтқаны өлең, тартқаны күй. Кәсібі – жортуылдан мал әкелу. Қанына жақсы ат тартқан алады сый. Жиылған атақты аттар талай жерден, Барлығы асқан жүйрік тайпалы елден. Бір күні бір үш жігіт атқа мінген. Тұсаулы жауыр торы оттап тұрған. Желқом ер жерде жатыр басы сынған. Үшеуі жөнеледі елге таман, бір жігіт, бір ат олжа, өздері аман. Үшеуі бишараны ортаға алған. Қарасай ел жағына кейін салған. Біз сені Кене ханға апарамыз. Тайынан бұл торымды бағып едім. Үкіні құйрық, жалға тағып едім. Түн қатып үш-төрт күндей олар жүрді. Еліне хан Кененің жақын келді. Үшеуі ол жігітке жауап берген. Хан Кене зекет алады көшкен елден. Жатпайды жігіттері ханның текке. Жолыққан жортуылшы шығар шетке.

Семізін келген малдың сойып жеген. Олжада жетім-жесір малдан артық: келеді халқы олардың тарту тартып. Халыққа Кене жатыр қорқу салып. Төңіректе ел қалмады бағынбаған. Бақыты Кене ханның қабындаған. Бұл күнде күшті боп тұр Кенесары. Кенеге бағынған ел қойдан жуас. Қыстауға Жыланшыққа мекен салдық. Биыл қыс қатты болды, жұтап қалдық. Жаппаста Жылгелдінің баласы бай. Айдарға мал, артарға атаны сай. Бесінде бұл төртеуі елге келді. Алыстан ел қарасын көзі көрді. Жайылған Қарасайды жүз қаралы үй. Бишара тұтқын жігіт ой ойлайды. Ортада қатар тіккен үш ақ орда. Алыстан көрінеді жігіт сорға. Үй сайын байлаулы ат, қара найза. Белдеуде қыстырылған бір-бір дорба. Далада Кенесары жүрген екен. Төртеуін Кенесары көзі көрді. Айтады сонда тұтқын: Алдияр, хан! Қорқады қаһарыңнан неше мың жан. «Ерлікпен мені байлап алдым» деген, тақсыр-ау, жігіттің сөзі жалған. Мен, тақсыр, ұйықтаймын деп ғапыл қалдым. Үшеуің қандарыңа өтірік айтпа. Жерімде ұйықтап жатқан байлап алдың. Қапы қалдым, атыма міне алмадым. Білекке қылышымды іле алмадым. Тақсыр-ау, астымда атым жүйрік желден. Жарыста озушы едім қалың елден. Мақтаған тұтқын жігіт осы ма атың? Әлгі желден жүйрік асыл затың? Мәстекті тайыншадан оза алмайтын, жібермес жүйрік десең ердің датын. Жүйрік жоқ алты алашта торы атымдай. Баяғы қолда ықтияр тұрған күнде, Атыма алмаушы едім екі жүз тай. Не пайда! Торы атыммен қаша алмаймын. Елестеп белден белге аса алмаймын. Кене хан Орда-сына қарай жүрді. Арқанда жауыр торы тойып алған. Қызарып күн батысқа күн де барған. Қызарып таң атады шығыс жақтан. Көрсетті күнде нұрын шашыратқан. Құйынған шық суына шалғын мен қау. Терлеген орман ағаш, бақша мен бау. Биік шарлап ұшады бозторғайлар. Түндік жабық, киіз үй іші самал. Қорада қыймылдас бір қара мал. Бәйтөбеттер ұйқыда: дыбысы жоқ. Тәтті ұйқыда барлығы жаралғанның, естілмес дыбысы шығып жалғыз жанның. Күн сәске көтерілді сағым жүріп. Желге үйездеп тұр жылқы келіп. Түндігі Кене ханның ашылады. Халыққа хан жарлығы шашылады. Аты жүйрік талапкер қусын дейді. Кене хан бір тұтқынды қашырады. Бір шаншып жеткен жерде жоқ қылуға. Найзасын өткір қылып қайраған бар. Хан

үшін ту түбіне жайған кілем. Патшайы көрпе төсеп қойған білем. Торы атқа тұтқын жігіт қамшы басты. Ілезде жауыр торы белден асты. Қырық адам бір адамды қуып кетті. Шандағы шапқан аттың көкке шықты. Қуғыншы кешке жақын Қайтып келген. Жүйрігін жауыр аттың айтып келген.

Сәске түсте киіз үй іші салқын. Салқын қымыз қыздырар қазақ халқын. Сыйлы-сыйлы Кененің жігіттері жиылысқан. Ордаға ердің бәрі. Хан атасы төрде отыр Өтетілеу, босағада топталған нөкерлері.

Осындай әурелікпен жаз өтеді. Қараңғы түндері ұзақ күз жетеді. Ауылдың жігіттері кезек-кезек, қасқырдан қойды түнде күзетеді. Арқаннан Құбақанды шешіп алдым. Қойшының желқом ерін оған салдым. Өткен қыс Жайық бойын жағаладым. Жаппасым сөйлер сөзге кен екенсің. Еліңнен шығып жүрген ер екенсің. Арамза аңқау елге заңқой болған, Кеншімбай деген молда сен екенсің. «Көпті сөкпе, кенді төкпе» деген қайда? Байқадым өнеріңді сен екенсің. Атаңыз есітемін қара көзді. Айтасың маған неге жаман сөзді? Жүсіпбек, Төрекемен асқан заңға. Жүргенде жол бермейді тірі жанға. Жақсысын сіздің елдің көріп жүрмін. Тең келер осыларға кісің бар ма? Жаппасым, сен мақтама Мырқыңызды. Әуелі Мырқы бұзған ырқыңызды. Жаппасым, мен де айтайын бас адамды, мақтайсың қай-қайдағы нас адамды.

Ит жаманы иесін қабар. Қаратаудың басынан көш келеді. Қара көзден мөлтілдеп жас келеді. Үш жүзге біздің қазақ бөлінеді. Осылай шежіреден көрінеді. Болмайды кемшіліксіз ешбір халық. Бөрінен кейін қалған қазақ анық. Басқа жұрт біз секілді жалқау емес. Ғылыммен қараңғыны етер жарық. Оқуға жұрттың бәрі емес құмар. Айырсын оқушылар мағынасын.

Сатады қызды қазақ мал орнына. Ол Кебек мықты болған жас басынан. Тоқаң да тастамайды өз қасынан. Он бесінде Кебектің аты шықты. Мың қарға залал қылмас бір сұңқарға. Әкімдер жаңа өспірім жастан болды. Басына ұрылардың бостан болды. Әуелі қор болғанның бірі билік. Мен көрдім неше жүйрік даналарды. Орысша жазуларын көрді көзің. Жүректі ұйықтап жатқан ән оятар. Құдая, құдіретіңе таң қаламын. Жолында бір ғашықтың зарланамын. Ішімді ғашық оты күйдіреді,

сыртыма шығаруға арланамын. Ақ ерке алма мойын, қалды кейін. Қолымнан жібек баулы ұшты тұйғын. «Татбир жоқ тағдырына» деген мысал. Дүниеде айырылмаған кімнің досты? Қайғанда Жақып ұлы Жүсіп өткен. Жүсіпке Зылиқаны ғашық еткен.

Ғашыққа қапа көрмек бастан тағы. Ой түспек бір-біріне достан тағы. Мақсатын осылардың етті қасыл. Әуелде тағдыр құда қосқан тағы. Ғазиза, хат жазамын, жаным сізге. Біраз күн бара алмадым себеппенен. Өлеңмен білдірейін қалым сізге. Досыңның екі болмас айтқан серті. Түбінде терезенің «көкек!» деген: «Қам калма – бастан дәурен өтед» деген. Қарағым, сапар шектің бөтен елге. «Қош» айту қиын болды кетер жерде. Бұл жерде қатар жүрген төртеу едік. Төртеуіміз мәжілістің көркемі едік. Төртеуіміз келуші едік күнде кешке, ақ сұңқар бала ителгі аршын төске. Қарағым, бөтен елге сапар шектің, досыңды бірге жүрген зар еңіреттің.

Қуаныштың ақыры болды мұндай. Алдымнан қарсы келдің ханзада қыз! Әр өнер, еркем, сізден табылады. Құрбыңыз еске алғанда сағынады. Жамандар ақылынан жаңылады. Ішім толып барады қайғыменен. Айырылмаспын деуші едім сүйгенімнен. Басымда тұр бар қайғы дүниедегі, өлеңменен айтамын күйгенімнен. Ел іші өсек, ғайбат қаптап жүрген. Жаманның етек-жеңі тар сықылды. Сүйеді жамандарды кейбір сабаз, бүтінді аудармайтын нар сықылды. Сипаған сиыр білмес қызметінді. Сыйлаған жаман білмес құрметінді, әрқалай бір сияпат еткен жаман, болады атқарғандай міндетінді. Кейбіреу сөйлейтұғын от басында, ол күні ешбір жан жоқ оған теңдес. Құр кеуде көтергенмен ұзамайды. Үйдегі түздегімен тура келмес. Мен, жасымнан атандым Мұса Жаяу. Жақсылық жамандықпен тұрсын таяу. Шорманның Мұстапасы атымды алған, Сол себептен атандым Мұса Жаяу. Кенесары, Наурызбай – хан Абылай баласы. Әуелі мекен қонысы – Көкшетаудың панасы. Жазғы жайлау өрісі – о да соның даласы. Өңшең бұзық, қанішер, қасына ерген қарашы. Ақырында не болды? Қырғыздан жетті қазасы. Кенесары ер болды. Ел ішінде бір болды. Асуы қиын бел болды. Қарсы келген адамның, көзінің жасы көл болды. Алатаудың жырасы қазулы дайын көр болды.

Күмісті садақ, алтын оқ Кенекем жауға жолықты. Асаулар үзер шідерді. Кене хан үзді күдерді. Қабағы ханның түнерді. Қырғызға көше үдерді. Оңайлықпен Қазаққа, Асуын қырғыз бермеді. Қарабалта Сокқылық аңғарына шаң асты, қырғыз, қазақ екі жар – жалғыз жолға таласты. Сол уақытта Хан Кене ақылынан адасты. Ойдан атқан зеңбірек тау басына жетпеді. Ей, Бұғабай, Бұғабай! Амал тапшы бұған-ай! Былтыр өзін келгеннен, ханның алдың жарлығын. Тайғақ кешу тар жолда. Қолдың алдың жабдығын. Бір ізіңнен жүргіздің үш алаштың барлығын. Қысылғанда әрқашан, білінуші еді нарлығын. Осы сапар, Бұғабай, қырғыздың көрдім құрығын. Қырғызға лық, толыпты. Басытау мен төбенің. Салатұғын алдыма Бұғабай басшы ер дейді, адыра қалғыр Алатау! Асуы қиын бел дейді. Кене хан сонда сөйлейді. Кетпесін жауға ар дейді. Қолдағы өңшең батырдың. Іріктеп бәрін ал дейді. Екі-үш жүздей батырмен, ойранды барып сал дейді. Қиын жерде қандарға, болады көмек қарашы. Қысылған жерде әркімнің, болады Алла панасы. Аз кісіге жақсы ғой, Алатаудың арасы. «Мақұл» деді Хан Кене Наурызбайдың сөзіне. Сол уақытта Науанның, жан көрінбес көзіне. Отыз жігіт жөнелді, тамам қолдың бектері. Наурызбай кетті бектермен, тау басына барғалы. Тау басына қырғыздың камалын бұзып алғалы. Кенесары бастығы, етекте тұрып қалғалы. Талап қылып ұрынды, тыңнаң бір жол салғалы. Қол көрінбес шаң болды. Алатаудың арасы. Қара ағаштай көп қазақ, ханға болдың қарашы. Ойда Қоқан, қырда орыс, әкім болды қаласы. Кімнен таяқ жегендей, біздің қазақ баласы, алдырып жүрген дұшпанға, өз аузының аласы. Дін мұсылман баласы! Бірге міндік кемеге, үш алаштың баласы. Байұзақ датқа түсінді. Бұл жауаптың тегіне. Ханның көңілі соғып тұр. Тыңнан бір жол салуға. Қалай да енді бет қойды. Тау басына баруға. Ұят шығар төреден, бөлініп кейін қалуға. Осыны айтып Байұзақ, қамшы болды нөкерге. Талап қылды Байұзақ, бір басшылық етерге. Түсе қалдық бәріміз. Жабыр-жұбыр қол қойдық. Жасымыз бен кәріміз. Тау басынан шу шықты. Отыз көкжал бөрімен, Наурызбай төре ол шықты. Болжал-болжал көрінер: Жау жоғары, біз төмен. Жеткен екен қамалға Наурызбай сынды сұр перен. Қарқарадай астында Байұзақ берген Көкдөнен. Күншығыс

жаудың шетінен, Қамалға кірді көлденең. Ор қояндай бұлтиған, Көкдөнен ат астында, Көрұғлыға бергісіз отыз көкжал қасында Наурызбайдың ерлігін, Қырғыз, қазақ сөкпеді. Төренің алдын орады. Жаяу мерген төккелі. Алып шықты үш жүзден, айғыр менен биесін. Бөліп берді бәріне сыбағалы тиесін. Абылай аспас асуға Кенекем дүкен құрғаны, Кенекем келді біз үшін, үш алаштың қорғаны. Аянбай бүгін іс көрсет, Таманың батыр Құрманы. Денедегі шыбын жан ар намыстың құрбаны. Жар бола гөр, біздерге. Атамыз өткен Абылай! Сендер едің қанатым. Меңдібай, Дулат, Ағыбай! Дабылың асқан үш жігіт. – Шәкір, Жәуке, Төлебай. Ұмтылыңдар, ерлерім! Екі жүз үйдің мекені – Ақсудың аяқ саласы. Сегіз мыңдай бар еді. Соңғы қолдың шамасы. Он екі мың әскердің көбі Дулат халқы еді. «Егескенді мұқатпақ – Кене ханның салты еді. Мерген тұтқан ұлығы. Мәделі деген сарт еді. Ақауыз деген арғымақ. Мәделі берген ат еді. Қара қыстау шүңгірге. Ығысқан қырғыз қамалды. Қазақтың қолы сыймайды Алатаудың бауырына. Дулатты хан айдады. Өшіккен қырғыз жауына. Түсіп жатыр ен қырғыз Кене ханның ауына. Он мың кісі ат қойды Кекіліктің тауына. Бұл сапарда жар болды, Хан Абылай бабасы. Қырғызға лық толыпты, Алатаудың арасы. Ей, Наурызбай, ер төрем, Қарайып, жүрмін қаныма. Не жазығым бар еді, Кенесары ханыңа. Алмаған ары қалды ма, Қырғызда оның тағы да. Абылайдың тұсында қылған ісің жөн келген. Қыстай шаптың елімді. Малымды салдың телімге. Балалы арқар баурайда, баласыз арқар маңырайды. Мейрімсіз мұнша не қылдың: Көп мұсылман зарлайды. Не себептен Қан кене қырғызға мұнша өшікті. Ақ қалпақты қырғыздан Қазаққа берді несіпті. Жақсы айтасың, Кәрібоз, тату едік сенімен. Сен білмейсің, Кәрібоз, мойныңдағы жараңды. Тіпті де үміт қылмаймын, сендегі қатын баладан! Жолығыпты аңсызда, Ержан батыр аранға. Енді мұнда таксыр Хан, тұрмағымыз арамды. Қолға толды Самсамен, Қызылсудың кемері. Шығар мезгіл таянды, ат пен ердің өнері.

Бедер кірді майданға, Қырғыздың бір баласы. Батырлардың майданда, қызбас болды ойыны. Қайғыға толды бұ сапар, қазақтардың қойыны. Сегіз кісі жөнелді, Наурызбайдың соңынан. Шабалмайды қазақы ат, тас пен таудың тоңынан. Бе-

дер менен Наурызбай, жақындасып барысты. Астарына мінген ат, ауыздықпен қарысты. Ат үстінде алысты, найзаменен «салысты». Бір-біріне жабысты, керегедей қабысты. Бедер барып жығылды. Күрең қасқа аттың сауырынан. А, құдайлап шулады, үш алаштың баласы. Шанышқан екен Наурызбай, Ер Бедерді жүректен. Науан бұ жол ағытты, ерлігінің тиегін. Кене хан қақты иегін, Бұқарбай батыр әкелді, ер Бедердің сүйегін. Олжа Болат баласы Ораз кірді майданға. Ер Бедердің артынан. Баяғы сөзден Ағыбай Қарайған екен қанына. Өзір оңға қарап тұр Наурызбайдың жұмысы. Өзір аса біткен жоқ хан Кененің тынысы. Қара ала атты бір қырғыз, Жанқараш бектің інісі, Жекелеп кірді майданға. Батыр екен мұнысы. Наурызбай қарсы шабады. Жеке шыққан батырға хан иек қақты нөкерге. Алдында әскер жоқ болды. Зеңбіректің аузына Селдірсирек дөп келді. Сегіз кісі ұшырды. Селдірсирек шетінен. Бір атты атып ұшырды Қолдың арғы бетінен, Көңілі бітті Науанның Тұз татырған еріне. Науан тағы жөнелді Таудың төскей өріне. Жөңкіліп жүрген қырғыздың Наурызбай үстін қаптады. Жалғыз барған төрені бәрі тегіс атқаны. Лап қоя шапты қырғыздар, Мергеннің атын бергелі. Аллалап жүрген қырғыздың желі туды оңынан. Ай мүйізді қошқардың бөрі тартты қоңынан. Мұрттай ұшты Ақауыз бір мылтықтың оғынан. Наурызбайға лап қойды, Қалың қырғыз шоғынан. Қызылсу мен Дауанның аңғарынан шаң асты. Төреден қазақ адасты. Қырғыз, қазақ екі жақ Наурызбайға таласты. Қияда жүрген Бұқарбай атына қамшы бір басты. Бұл екеуін қорғауға Ағыбай сыртын айналды. Бұқарбай мен Наурызбай мінгесулі бір атқа, Бұлардың қолы байланды. Жалғыз өзі Ағыбай, қорғауға әлі келмеді. Қолындағы жарағын онды-солды сермеді. Атасы даңқты – Абылай Бұқарбай мен Науанға. Өшікті қырғыз жабылды-ай. Кертайлақ атты жеткізді. Жәуке менен Төлебай. Шұбыртпалы Ағыбай. Талайды шанышты жүректен. Ала бір таудың жылғасы, Бауырында ойнар құлжасы. Тар жерде жолдас болады. Ерлердің найза құрдасы.

Белсеніп жауға шабады. Жігіттің жанға мырзасы. Сүйегімнен бұл таңба өле-өлгенше қалмайды. Мен айтайын бір мысал. Төрелер мен қазаққа жақындады бір қысаң. Ержан түсті қырғызға, О да болды бір нысан. Ендігі жерде сөйлейін.

Болған істі бастағы. Жұрттан бұрын Нысанбай. Жоқ сұмдықты бастады. Қобызы қалды қосшыда, Түзеді бетті қашқалы, Өз ба-сын ғана құтқармақ, Ойламады басқаны. Бұл сапары қазақтың. Болмады қабыл тобасы. Рүстем мен Жуатай – Төренің нағыз ба-ласы, Үндес болды қырғызбен. Он екі мың дулатты, қашырды түнде расы. Қазақтың көбі қырылды. Мойнына болсын жаза-сы. Сол барғаннан төрелер. Елге қайтып келмеген. Топшысы-нан үзілді Екі бірдей қанатым!

Пайда үшін біреу жақын бүгін таңда. Ендігі жұрттың сөзі – ұрлық-қарлық. Саналы жан көрмедім, сөзді ұғарлық. Осы күнде осы елде дәнеме жоқ. Байлар да мал қызығын біле ал-май жүр. Саудагер тыныштық сауда қыла алмай жүр. Естілер де ісіне қуанбай жүр. Қарындас қара жерге тыға алмай жүр. Бір күшті көп тентекті жыға алмай жүр. Жетіліп жаз жайлауға қона алмай жүр. Күз күзеуде жанжалсыз бола алмай жүр. Қыз қыстауың қып-қызыл о бір пәле. Жасы кіші үлкеннен ұялмай жүр. Сұрамсақтар нәпсісін тыя алмай жүр. Осындай сидаң жігіт елде мол-ақ. Бәрі де шаруаға келеді олақ. Олардың ой-ында жоқ малын бақпақ. Бір дәурен кемді күнге боз балалық. Жастықта бір күлгенің бір қаралық. Күлкі баққан бір көрер бишаралық. Ат арықтар, тон тозар, қадір кетер, уайым – ер қорғаны, есі барлық. Қыйысы бұл дүниенің қолы тарлық, е-е-ге елірме, боз балалар! Бұл бес күндік бір майдан ер сынарлық. Алдында уайым көп шошынарлық. Ақыл керек, ес керек, мінез керек. Ері ұялар іс қылмас қатын зерек. Өзін-өзі күндейді. Мәз болады болысың. Арқаға ұлық қаққанға. Өзгелерді біз емес түсірмекші қақпанға. Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез. Нұрын, сырын көруге. Көкірегінде болсын көз. Жүрегі айна, көңілі ояу, Сөз тындамас ол баяу. Өз өнері түр таяу. Ұқпасына сөзді тез. Әбілет басқан елер ме, сөзге жуық ке-лер ме? Байлаулы емес ақыл-ой. Бай сейілді, бір пейілді. Елде жақсы қалмады. Жөнді-жөнсіз сөз теңеусіз. Бас пен аяқ бір қисап. Кетті бірлік, сөнді ерлік. Енді кімге беттемек. Өтті өмір, қайтты көңілім, Бұл дүниенің ісіне. Түсті мойын, толды қойын, ақты сел. Мен паң едім, Бейғам едім, Ешнәрседен қайғысыз. Тез дерттендім, Кейде өртендім, Кейде мұз. Заман ақыр жа-стары [бар]. Қосылмас ешбір бастары (бар). Саудасы ар мен

иманы. Қайрат жоқ бойын тыйғалы. Күлмендеп келер көздері. Қалжыңбас келер өздері. Қайғы шығар ілімнен. Ыза шығар білімнен, зар шығады тілімнен. Ақыл бітпес дәулетке. Дәулет бітпес келбетке. Бас алқа сөз сенде жоқ. Ел қағынды. Мал сабылды, Ұрлық-өтірік гу де гу, Байы баспақ, биі саспақ. Әулекі аспақ, сыпыра қу. Бұрынғы түсті еске. Көрінбе ел көзіне, әсте қорқақ. Жанды жан демейтұғын жан шығып бақ. Анда-санда құтырған жаман емес. Жұрт бала: еш нәрсесін тартып алма. Тар жерде жайпалудан танба әр кез. Кеудесі толған қулық ой. Бәрі де пысық езбе емес. Құмары оның айт пен той. Талай сөз бұдан бұрын көп айтқамын. Қазақтың өзге жұрттан сөзі ұзын. Бірінің бірі шапшаң ұқпас сөзін. Көздің жасы жүректің қаныменен ерітуге болмайды ішкі мұзын. Тәуекелсіз, талапсыз мал табылмас. Еңбек қылмас, еріншек адам болмас. Мал кетер, мазаң кетер, ар бұйырмас. Асаған, ұрттағанға ез жұбанар. Сенімді дәулет емес ол қуанар. Кезеген ит тым-ақ көп біздің тұста, Малға достың мұңы жоқ малдан басқа. Аларында шара жоқ алдамасқа. Өзі шошқа өзгені ит деп ойлар. Мақтамапты ешкімді бұл күнде көп. Туғызған ата-ана жоқ. Туғызарлық бала жоқ. Толықсып жүрер шама жоқ. Жастарға жаппас жала жоқ, қартаң шалда сана жоқ. Бір сұлу қыз – келіншек, жүр соңында. Деген сөз: «бұқа буға, тентек «дуға». Хан қарық боп түсіп жүр айқай-шуға. Жар тастан қыз құлапты терең суға. Сән, салтанат жұбантпас жас жүректі. Епке көнер ет жүрек сату емес. Есерлер жас қатынды тұтады екен. Мал өмірді жаңғыртпас, Құдай ұрғыр. Құрбыдай қош тұттым жасың мен кәріңді. Ортаға көп салдым өзімде барымды... «Ұяламын» дегені көңіл үшін. Ұсақ қулық бір ғана өмір үшін. Жалығу бар, шалқу бар, іш пысу бар. Жаңа сүйгіш адамзат «көрсө қызар». Өзің үлкен, қылығың бала-шаға. Балаша мәз боп жүрсің тамашаға. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. Қиыннан қиыстырар ер данасы. Айтушы мен тыңдаушы – көбі надан. Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы. Қазаққа өлең деген бір қадірсіз Былжырақ көрінеді ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап. Туғанда дүние есігін ашады өлең. Өлеңмен жер қойнына кірер денең. Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен. Өлең деген әр сөздің ұнасымы. Қарны тоқ хас надан ұқпас сөзді. Көп тойда сөз ұғарлық кісі де аз-ақ. Мен

жазбаймын өлеңді ермек үшін, Көкірегі сезімді, тілі орамды.
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін. Сөз айттым Әзірет-Әлі
айдағарсыз. Мұнда жоқ алтын иек сары ала қыз. Батырдан ба-
рымташы туар даңғой. Көңіл құсы құйқылжыр шар тарапқа.
Салған ән – көлеңкесі сол көңілдің. Ұйықтап жатқан жүректі
ән оятар. Оның тәтті оралған мәні оятар. Баламды медресе-
ге біл деп бердім. Түбінде тыныш жүргенде теріс көрмедім.
Келдік талай жерге енді. Кіруге қалдық көрге енді. Күнгірт
көңілім сырласар. Сұрғылт тартқан бейуаққа. Жасымда албырт
өстім ойдан жырақ. Ой кіргелі тимеді ерік өзіме. Ішім толған
у мен өрт, сыртым дүрдей. Өлең шіркін өсекші жұртқа жаяр.
Жүрегім менің қырық жамау. Қайғысыздың бәрі асау. Алды-
мызда айла жоқ. Дүниені, көңілім, кезесің. Құлпырған жасыл
жер жүзі. Айттым сәлем, қаламқас. Саған құрбан мал мен бас.
Сенен артық жан тумас. Бір өзіңнен басқаға ынтықтығым ай-
тылмас. Асыл адам айнымас. Сізде сымбат (бар), бізде ықылас
(бар).

ЕКІНШІ БӨЛІМ

СӨЙЛЕМ ТҮРЛЕРІ § 1. ЖАЛПЫ ТҮРЛЕРІ

1. Болымды сөйлем

Не жайынан да болса болдыра, бар қыла сөйлеген сөйлем болымды сөйлем деп аталады.

Мысал: Еділ бойы тоғай бар, тоғай толған ноғай бар. Бурыл атта бұғау бар, оны да кесер егеу бар. Сом темірге балға бар, сомсынғанға Алла бар. Хас жорғадан жортақ туар, хас батырдан қорқақ туар, хас шеберден шорқақ туар. Сай сайға құяр. Қатты жерге қақ тұрар, қайратты ерге мал тұрар. Көп қорқытар, терең батырар. Үлкен бастар, кіші қостар.

2. Болымсыз сөйлем

Не жайынан да болса болдырмай, жоқ қыла сөйлеген сөйлем болымсыз деліп аталады.

Мысал: Жер жұтуға тоймайды, от отынға тоймайды, кісі ойға тоймайды, бөрі қойға тоймайды. Жалғыз ағаш үй болмас, жалғыз жігіт би болмас. Тез қасында қисық ағаш жатпас. Байлық мұрат емес, жоқтық ұят емес. Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ. Сиыр сипағанды білмес, жаман сыйлағанды білмес. Өткен келмес, өшкен жанбас. Түбі бірге түтпейді. Шам жарығы түбіне түспес. Соқыр көргенінен жазбас.

3. Толымды сөйлем

Тұрлаусыз мүшелері бар сөйлем толымды деліп аталады.

Мысал: Өлген келмес, өшкен жанбас. Берген алар, екен оран. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Көп

қорқытады, терең батырады. Арзанның сорпасы татымас. Соқыр көргенінен жазбас. Ағаш көркі – жапырақ, адам көркі – шүберек. Қоянды қамыс өлтірер. Сай сайға құяр, бай байға құяр. Тентек шоқпар жияр. Ат аунаған жерінде түк қалар. Тау мен тасты су бұзар, адамзатты сөз бұзар. Асыл тастан шығар, ақыл жастан шығар. Алтын, күміс тас болар, арпа, бидай ас болар.

4. Толымсыз сөйлем

Тұрлаулы мүшесінің біреуі немесе екеуі де жоқ болса, сөйлем толымсыз деліп аталады.

Мысал: Ит тойған жеріне, ер туған жеріне. Барымен базар, жоқты қайдан табар. Ақыл жас ұланнан, жүйрік тай құнаннан. Күлме досыңа, келер басыңа. Асың-асың, асыңа береке берсін басыңа. Асың барда ел таны, атың барда жер таны. Ауру астан, дау қарындастан. Алыстан арбалағанша, жақыннан дорбала. Шалқайғанға шалқай, Пайғамбардың ұлы емес, еңкейгенге еңкей, атаңнан қалған құл емес. Баланы жастан, қатынды бастан.

5. Жалаң сөйлем

Тұрлаулы мүшелері ғана бар сөйлем жалаң деліп аталады.

Мысал: Ел қонды. Ат аунады. Қой маңырады. Аспан ашық. Ет жасық. Қымыз сусын. Көп қорқытады, терең батырады. Үлкен бастар, кіші қостар. Өлген келмес, өшкен жанбас. Ат тепті, қасқыр қапты. Ат азар, тон тозар. Отын бар, от жоқ.

6. Жайылма сөйлем

Тұрлаулы мүшелерінен басқа тұрлаусыз мүшелері де бар сөйлем жайылма деліп аталады.

Мысал: Ақыл жастан шығады, асыл тастан шығады. Қоянды қамыс өлтірер, ерді намыс өлтірер. Сай сайға құяды, бай байға

құяды. Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада. Білегі толық бірді жығады, білімі толық мыңды жығады. Екі қатын алғанның дауы үйінде, жаман қатын алғанның жауы үйінде. Қатты жерге қақ тұрар. Жүйріктен шабан туады, жақсыдан жаман туады. Қаратаудың басынан көш келеді. Мен келдім Мырзалының ордасына, сөз айттым қасындағы молдасына. Үйіңе сөйлес қылдым кеш уақытта. Кеш мезгіл келе жатты екі кісі. Қазақтың қазақ иісі тұрған шақта. Алаштың баласына керегімсің.

§ 2. АЙТЫЛУЫНША АЙЫРЫЛАТЫН ТҮРЛЕРІ

Айтылу түрлеріне қарай сөйлем төрт түрлі болады

1. Сұраулы сөйлем

Сұраулы сөйлем деліп жауап сұралғанда айтылатын сөйлем аталады.

Мысал: Сен тамақ іштің бе? Үйде кім бар? Соншама бұл бидайдың дәні көп пе? Суымды неге былғап ылайлайсың? Мүмкін бе, Ылайлауға осы арадан? Әкенді алдындағы танымсың? Үшеуін асырауға көп керек пе? Осындай елде уақиға азғана ма? Бөшкенің қайсысының пұлы қымбат? Тура жол сонан артық табамыз ба? Мысық жан, бұл жердегі жұрттар қандай? Залалдан басқа нәрсе істедің бе? Оңай ма арыстаннан алу ақтап? Шымшық мақтанды ма, ойнады ма? Құныңа тұрар ма сол жеген тауық? Тауықпен мен бе жалғыз ойнайтын? Күймей ме біреу үшін біреу отқа?

Сұрау сөйлемдерінің соңынан сұрау белгісі (?) қойылады.

2. Лепті сөйлем

Лепті сөйлем деліп аталатын адам көңілі күйі, жан жайымен сөйлегенде, мәселен: жан ауырғанда, не кенелгенде, таңданғанда, сұқтанғанда, кейігенде, есіркегенде, күйінгенде, сүйінгенде, қорыққанда, қуанғанда айтылатын сөйлемдер.

Бұлар айтылғанда жай айтылмай, лепті үнмен айтылады. Сондықтан лепті сөйлем деп аталады.

Мысал: Уф, Алла! Бітті қаным! Шықты жаным! Ей, шіркін, жақсылықты білмейтұғын! Жарайды, бәрекелді, сабаз-ай! Я, раббым! Сол уақытға деді арыстан. Жасаған жалғыз жан ие-ай! Қайран, еркін замандарың! Дариға, ол заманның бәрі өтті! Алда сорлы бишара балалар! Әй, жасынан өлген екен аналары-ай! Тамаша қарағанға нұрың қандай! Мынау көз, мынау мойын, мұрын қандай! Өлген екен, апырым-ай! Қу бақсы! Өтірікші. Алжыған шал! Атымды айырыпсың босқа менен. Қаннан қан, еттен етім, бауыр жұртым! Уа, дариға, өттің бастан қызық жас! Өттең дүние-ай, қалғаным ғой айырылып! Алақай-ай, атам келді ғой!

Лепті сөйлемдердің соңынан леп белгісі (!) қойылады.

3. Тілекті сөйлем

Нәрсенің болғанын, істің істелгенін көңіл тілеген орында айтылатын сөйлем түрлері тілекті деп аталады.

Мысал: Балалар, оқуға бар, жатпа қарап! Ал, келдік жаман жерге, енді сақтан! Жолама, сол жақтағы өзенге аққан! Сөйлеп қал, қызыл тілім! Көруге жазғай еді, Хақ Тағалам! Қолда, өңшең әруақ! Қош, сау бол, Қарқаралы, жуылмаған! Айдай бер, қалса адамың қуылмаған! Әлди-әлди, ақ бөпем! Жылама, бөпем, жылама! Тілің тарт!

Көрінбей жоғал шапшаң, көзіме енді! Әманда сақтан! Айғырсып момындарға ақыр, інім! Ашып айт, бүкпей бәрін еш қаймықпа! Не болар. Айтшы бақсым Құдай сүйген. Достарым осындай бір іс етелік. Жанымды бір шыбындай қи, ақсақал. Айт балыққа: ақсүйек етсін мені. Келіндер, боз балалар, атты алыңдар!

Көңіл тілегі түрлі айтылады: 1) Бұйрық түрде. 2) Өтініш түрде. 3) Үгіт (ақыл) түрде. 4) Жай тілек (мұрат) түрде.

Айтылуы түрлі болған соң, тыныс белгілері де түрлі қойылады. Әр түрдегісін алып, тыныс белгілерін қойып қарайық.

1. Бұйрық түрдегісі

Келіндер, боз балалар, атты алыңдар!
Жетектеп тоғайыма ап барыңдар!
Жабыңдар жабуына түкті кілем,
Тазалап, жуып, тарап, баптаңыздар!
Жеміне ең қалаулы сұлы алыңдар!
Бұлақтың суымен әм суарыңдар!
Ізіңмен үйге кірмей, қайт балыққа!
Ақсүйек етсін мені, – айт балыққа!
Көрінбей жоғал шапшаң, көзіме енді!
Кет, шық!
Бар, Жүгір! Ұш!

2. Өтініш түрдегісі

Даусыңды тым болмаса, бір шығаршы!
Кезек бер бір азырақ сөзге тақсыр!
Достарым, осындай бір іс етелік
Жастарды жетім қалған кісі етелік.
Езгілер орманда да бар екенін
Осындай сауап іспен көрсетелік!
Айта гөр, қайырымды ер бар болса!..
Сала түс әлде болса, бітегене!
Не болар? Айтшы, бақсым Құдай сүйген!
Ашып айт, бүкпей бәрін. Еш қаймықпай!
Бақыл бол, серік атым іренжіме!
Жайымды бір шыбындай қи, ақсақал!

3. Үгіт (ақыл) түрдегісі

Балалар, оқуға бар, жатпа қарап!
Жуынып, киініңдер шапшаңырақ.
Аяғын көріп, асын іш,
Анасын көріп, қызын ал.

Биік таудың төбесін көріп, түбіне барма.
Жақсының атын есітіп, үйіне барма.
Кісі ақылымен бай болғанша,
Өз ақылыңмен жарлы бол.
Еңкейгенге еңкей, басың жерге жеткенше,
Шалқайғанға шалқай, төбең көкке жеткенше.
Сырын білмейтін аттың сыртынан жүрме.
Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле.
Оқ жетпес жерден қылыш суырма.
Қол көтермес шоқпарды белге қыстырма.

4. Жай тілек түрдегісі

Жасаған болғай панамыз көруге жазғай еді.
Есен-сау келгей едің.
Хақ бендесі біздей, сірә, болмасын.
Біздей болса, бұ дүниеге келмесін.
Арманменен інім шөлде өлмесін.
Қайта алмадым жорықтан, бұ дүнияда жолықпан.
Құдай қосқан қосағым ақыретте кез келсін.
Ертеменен қой өрер, жайылғанын жұрт көрер,
Жайылғаны шашыңның соған, балам көрінсін.
Жортқанда жолың болсын, жолдасың қыдыр болсын.

4. Жай сөйлем

Сұраусыз, лепсіз, тілексіз айтылған сөйлемдердің бәрі жай сөйлем деліп аталады.

Мысал: Ат ерінді келеді, ер мұрынды келеді. Өзің қойған зекетші, біздің елде Жүзбай бар. Жана мұның жолдасы қара тамыр Дадан бар. Еріп жүрген соңында қырық-отыздай адам бар. Шоңмұрын деген молда бар. Төлеген деген жорға бар. Атына жемді ілуге алты еннен қылған дорба бар.

§ 3. ҚҰРЫЛУЫНША АЙЫРЫЛАТЫН ТҮРЛЕРІ

Сөйлемдер арасында екі түрлі жақындық болады. Бірі – *ішкі*, бірі – *тысқы*. Тысқы жақындық сөйлемдерді бір-біріне жанастыру жүзіндегі жанастық. Ішкі жақындық – мағына жүзіндегі жақындық. Мағына жақындығынан басқа жақындық жоқ сөйлемдер іргелес деліп, мағына жақындығынан басқа қисын жақындығы бар сөйлемдер *құрмалас* деліп аталады.

1. Іргелес сөйлемдер

1. Күн ашық. Тоғайлар шат. Ың-жың орман.

2. Күн кеш болды. Ат болдырды, ел көрінбеді. Батыр сасайын деді.

3. Біссімiлдә безгелдек! Бұлай жатсын дуадақ! Сыбағама қоңыр қаз. Үлесiме үш үйрек. Екi сартқа бiр тартар, аққуды батыр-екең атар.

1-інші мысалға алынған сөйлемдер арасында жақсы күннің жайын сөйлеген ой іргесінің ғана біргелігі бар. 2-інші мысалға алынған сөйлемдер арасында кеш уақытта болған уақиға жайын сөйлеген ой іргесінің ғана біргелігі бар. 3-інші мысалға алынған сөйлемдер арасында үлес кіретін сөйлеген ой іргесінің ғана біргелігі бар.

Сүйтіп, үш мысалдың үшеуіндегі сөйлемдер біріне бірі тек ой іргесімен ғана жанасқаны болмаса, бастарын қосып тұрған басқа еш нәрсе жоқ. Сондықтан бұлардың аралары да біріне бірі қосылмай, ашық-ашық үзіліп айтылады. Жазғанда араларына үлкен тыныс белгісі (.) қойылады. Іргелері жақын болса, ортаншы тыныс белгісі (;) қойылады.

2. Құрмалас сөйлемдер

Сөйлемдердің құрмаласуы екі түрлі: 1) Сыйыса құрмаласу. 2) Қиыса құрмаласу. Сыйыса құрмаласса, сөйлем сыйысулы құрмалас деліп, қиыса құрмаласса, сөйлем қиысулы құрмалас деліп аталады.

1. Сыйысулы құрмалас

1. Қарабай мен Сарыбай аңға шықты.
2. Екі дос бірін-бірі сүйді, құшты.
3. Қолға алды татулықты, араздықты.
4. Далада, ойда, қырда, орман-тауда сау қалған жан болмады бұл індеттен.

Бұл сөйлемдердің әрбірі бірнеше сөйлем сыйысып құрмаласқаннан болған сөйлемдер. Мәселен, 1-інші сөйлем екі сөйлем сыйысып, қосылғаннан болған: қосылмай бөлек тұрғандағы түрлері мынау: *Қарабай аңға шықты. Сарыбай аңға шықты.* Бұларды екі қайта айтып жатпас үшін, екеуін сыйыстырып қосып, бір-ақ айтқан. 2-інші сөйлем де екі сөйлем сыйысып, қосылғаннан болған. Қосылмағандағысы мынау: *Екі дос бірін-бірі сүйді. Екі дос бірін-бірі құшты.* 3-інші сөйлемде екі сөйлем сыйысып, қосылғаннан болған. Қосылмағандағысы мынау: *Қолға алды татулықты. Қолға алды араздықты.* 4-інші сөйлем төрт сөйлемнің сыйысып, қосылғанынан болған. Қосылмағандағысы мынау: *Далада сау қалған жан болмады бұл індеттен. Ойда сау қалған жан болмады бұл індеттен. Қырда сау қалған жан болмады бұл індеттен. Орман-тауда сау қалған жан болмады бұл індеттен.*

Сыйысулы сөйлемдердің белгісі – бірнеше мүшелері бір өңкей болу. Мәселен, 1-інші сөйлемде екі мүшесі бір өңкей: Қарабай, Сарыбай – екеуі де бастауыш. 2-інші сөйлемде де екі мүшесі бір өңкей: сүйді, құшты – екеуі де баяндауыш. 3-інші сөйлемде де екі мүшесі бір өңкей: татулықты, араздықты – екеуі де толықтауыш. 4-інші сөйлемде төрт мүшесі бір өңкей: далада, ойда, қырда, орман-тауда – төртеуі де мекен пысықтауышы. Сыйысулы сөйлемнің бір өңкей мүшелерінің аралары кіші тыныспен (,) айырылады.

«Мен», «жана», «жана да» деген сөздер араларында тұрған шақта ғана кіші тыныс қойылмайды.

Сыйысулы құрмалас екі түрлі айтылады: 1) Шұбалаң түрі.
2) Бқшам түрі.

Шұбалаң түрі

Мен бүгін ерте тұрдым, жуындым, киіндім, шай іштім, сабаққа бардым.

Ықшам түрі

Мен бүгін ерте тұрып, жуынып, киініп, шай ішіп, сабаққа бардым.

Қиысулы құрмалас

Қиысулы құрмаласқа келсек, бұлар біріне-бірі тең болып та, бірінен-бірі кем болып та қиысады. Қиысулы құрмаластағы сөйлемдер тең болса, *салалас құрмалас* деліп аталады. Тең болмай, бірінен бірі кем болып қиысса, онда қиысулы құрмалас *сабақтас* деліп аталады.

а) Салалас сөйлем

Салалас құрмаластың қиысуы 5 түрлі болады: 1) Жиылыңқы. 2) Қайырыңқы. 3) Айырыңқы. 4) Сұйылыңқы. 5) Қойылыңқы.

Егерде бірнеше сөйлемнің қиысуы бірыңғай, бір беткей болса, *жиылыңқы қиысу* болады. Мәселен: «Үлкен бастар, кіші қостар» немесе «Ел де жатты, ай да батты».

Егерде алдыңғы сөйлемге кейінгі сөйлем қарсы мағыналы болып қиысса, *қайырыңқы қиысулы* болады. Мәселен: «Қылыш жарасы бітер, сөз жарасы бітпес» немесе «Мен бардым, сен үйде болмадың».

Екі ұшты мағыналы сөйлемдер қиысқан жерде *айырыңқы қиысу* болады. Мәселен: «Не сен тұрарсың, не мен тұрармын». Не болмаса «Не атың жазым болар, не ер-тұрманың шығындар».

Егерде маңызды, нығыз айтылған сөйлемді басқа сөйлемдер, баяндап тұрса, ол *сұйылыңқы қиысу* болады. Мәселен: «Сабыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа, асыққан қалар

ұятқа» не болмаса, «Шалқайғанға шалқай, пайғамбардың ұлы емес, еңкейгенге еңкей, атаңнан қалған құл емес»³³

Егерде алдыңғы сөйлемдерді кейінгі сөйлем қорытып айтса, қойылыңқы қиысу болады. Мәселен: «Не өгіз өлер, не арба сынар – екеуінің бірі болар». Немесе «Мал да керек, жан да керек, білім де керек – бәрі де керек». Не болмаса, «Көк шалғын, ағаш, бұлақ – бәрі жақсы»³⁴

Салалас сөйлемдердің аралары әуелі кіші тыныс – теріс³⁵ үтірмен айырылады. Екінші ортаншы тыныс – үтірлі ноқатпен айырылады. Сұйылыңқы, қойылыңқы жалғасу бар жерде қойылтушы сөйлемнің алдына ұзын сызық (–) қойылады. Сұйылтушы сөйлемнің алдында қос ноқат (:) қойылады.

б) Сабақтас сөйлем

Сабақтас сөйлемнің белгісі – бірнеше сөйлемнің бірігіп, біріне-бірі сабақталып, байланысып айтылуы. Сөйлемдер сабақталып біріккенде, бірі басыңқы болып, екіншісі бағыныңқы болып бірігеді.

Басыңқы сөйлем

Басыңқы сөйлемнің бағыныңқы сөйлемнен гөрі сөйлемдік қасиеті молырақ. Басыңқы сөйлемді өз алдына оңаша алып айтқанда да, мағынасы толық, ой тыңғылықта айтылып біткен болып тұрады. Мәселен: «Халыққа жағайын десең, қазаның болсын». Мұнда басыңқы сөйлем «қазаның болсын» деген сөйлем, «қазаның болсын» дегенде, ой айтылып, тынып біткендікті көрсетеді. «Халыққа жағайын десең» деген

³³ Мұндай сұйылыңқылық алдыңғы сөздің мағынасын артқы сөздер бәшелегенде болады.

³⁴ Мұндай қойылыңқылық бөлек-бөлек сөздердің басын қосып бір бұған сияқты етіп айтатын орындарда болады.

³⁵ Төте жазуда теріс (‘) таңбаланғанымен, қазіргі әліпбиде кәдімгі (,) үтір (*Құраст.*)

сөйлемді алсақ, мұнда айтылатын ой бітпей қалады. Сөйлем тыңғылықсыз болып шығады. Сондықтан мұндай сөйлемдер екінші сөйлемге сүйеніп ғана сөйлем даражасына кіреді.

Бағыныңқы сөйлем

Бағыныңқы сөйлем – бітпеген шала сөйлем. Басыңқы сөйлем болмаса, толық мағана оның өзінен шықпайды. Бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің шылауындағы ғана қосшы есебіндегі сөйлем. Басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында болса, бағыныңқы сол мүшенің атымен аталып, сол мүшенің сұрауына жауап береді. Мысал алып қарайық:

а) Бастауыш бағыныңқы сөйлем

«Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келер». Мұнда басыңқы сөйлем – «алдыңа сол келер». Енді қарайық: бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында екен. Оны білу үшін, басыңқы сөйлемді алып, сұрау саламыз. Алдыңа не келер? – атаңа не қылсаң, (сол). Сол – басыңқы сөйлемнің бастауыш мүшесі. «Атаңа не қылсаң» деген бағыныңқы сөйлем мұның шылауында болып, мұның кемтігін толтырып тұр, жана «не?» деген бастауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем ***бастауыш бағыныңқысы*** болады.

Бағыныңқы сөйлемнің белгісі – бітпеген шалалығы.

б) Анықтауыш бағыныңқы сөйлем

«Кімнің жерін жерлесен, соның, жырын жырларсың». Мұнда басыңқы сөйлем – «соның жырын жырларсың», бағыныңқы сөйлем – «кімнің жерін жерлесен». Бұл бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында екендігін білейік. Оны білу үшін, басыңқы сөйлемді алып, сұрау саламыз.

Кімнің жырын жырларсың? — кімнің жерін жерлесен, (соның). Соның – басыңқы сөйлемнің анықтауыш мүшесі. «Кімнің жерін жерлесен деген бағыныңқы сөйлем мұның

шылауында болып, кемтігін толтырып тұр жана «кімнің?» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем **анықтауыш бағыныңқысы** болады.

Анықтауыш сұрау жалғыз «кімнің?» емес, онан басқа да сұраулары бар. Мәселен: «қандай?», «қанша?», «қайсы?». Бұл сұрауларға да жауап беруші бағыныңқы сөйлемдер болса, олар да анықтауыш бағыныңқысы болады.

Мысал: Түсі қандай болса, ісі сондай болды. Ісі, қандай болды? – түсі қандай болса, (сондай). 2) Күші қанша болса, әркім сонша көтермек. Әркім қанша көтермек? – күші қанша болса, (сонша). Сол сияқты тағы басқалар.

п) Толықтауыш бағыныңқы сөйлем

«Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың». Мұнда басыңқы сөйлем – «ұшқанда соны аларсың», бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында тұрғанын білейік. Оны білу үшін, мұнда да басыңқы сөйлемді алып, сол арқылы сұрау саламыз. Ұшқанда нені аларсың? – ұядан не көрсең, (соны). «Сонны» – басыңқы сөйлемнің толықтауыш мүшесі. «Ұяда не көрсең» деген бағыныңқы сөйлем мұның шылауында тұр жана «нені?» деген толықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем толықтауыш бағыныңқысы болады.

Толықтауыш сұрауы жалғыз «нені?» емес, басқа сұраулары да толып жатыр. Мәселен «кімді?», «кімге?», «неге?», «кіммен?», «немен?» тағы басқалары. Солай болған соң, жалғыз «нені?» деген сұрауға ғана емес, толықтауыштың басқа сұрауларына да жауап берген бағыныңқы сөйлемдер толықтауыш бағыныңқысы болады.

Мысал: 1. *Кім жалқау болса, жоқтық соған жолдас.* Жоқтық кімге жолдас? – кім жалқау болса, (соған). 2. *Кіммен ауылдас болсаң, сонымен қауымдас боларсың.* Кіммен ауылдас болсаң – (сонымен) осы сияқты тағы басқалары да.

с) Мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы

Қашан жер отаяды, мал сонда сүтейеді. Мұнда басыңқы сөйлем – «мал сонда сүтейеді», бағыныңқы сөйлем – «қашан жер отаяды». Бұл бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында тұрғанын білейік. Оны білу үшін, басыңқы сөйлемді алып, сұрау салу керек.

Мал қашан сүтейеді? – қашан жер отаяды (сонда). «Сонда» – басыңқы сөйлемінің мезгіл пысықтауышы «қашан жер отаяды» деген бағыныңқы сөйлем мұның шылауында тұр жана «қашан?» деген мезгіл пысықтауышының сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы болады.

Мезгіл пысықтауышының сұрауы жалғыз «қашан?» емес, «қашанға дейін?», «қашаннан?» деген сұраулары да бар. Солай болған соң бұл сұрауларға да жауап беруші бағыныңқы сөйлемдер мезгіл бағыныңқысы болады.

Мысал: 1. *Қашанға дейін ұйқым келмесе, соған дейін отырамын.* Қашанға дейін отырамын? – қашанға дейін ұйқым келмесе, (соған дейін).

Қашаннан өзім жүре бастадым – сонан бері малдың өңі кіре бастады.

Қашаннан малдың өңі кіре бастады? – қашаннан өзім жүре бастадым, (сонан бері). Солай тағы басқалар.

ж) Мекен пысықтауышының бағыныңқысы

Егін қайда болса, береке сонда болады. Мұнда басыңқы сөйлем – «береке сонда болады». Бағыныңқы сөйлем – «егін қайда болса». Бұл бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында тұрғанын білейік. Оны білу үшін, басыңқы сөйлем арқылы сұрау саламыз. Береке қайда болады? – егін қайда болса, (сонда). «Сонда» – басыңқы сөйлемнің мекен пысықтауышы. «Егін қайда болса» деген бағыныңқы сөйлем мұның шылауында тұр жана «қайда?» деген мекен пысықтауышының сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем мекен пысықтауышының бағыныңқысы бо-

лады. Мекен пысықтауышының сұрауы жалғыз «қайда?» емес, «қайдан?», «қалай қарай?» деген де сұраулары бар. Сондықтан бұл сұрауларға жауап беруші бағыныңқы сөйлемдердің бәрі мекен пысықтауышының бағыныңқысы болады.

Мысал: 1. *Алдыңғы арба қай жерден жүрсе, соңғы арба со жерден жүреді.* Соңғы арба қайдан жүреді? – алдыңғы арба қай жерден жүрсе, (со жерден).

2. *Жел қай жаққа қуса, қаңбақ солай қарай домалайды.* Қаңбақ қалай қарай домалайды? – жел қай жаққа қуса, (солай қарай). Басқалары тағы солай.

ш) Сын пысықтауышының бағыныңқысы

Қалай бақсаң, атың солай жүрмек. Мұнда басыңқы сөйлем – «атың солай жүрмек», бағыныңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында тұр? Оны білуге сұрау салайық.

Атың қалай жүрмек? – қалай бақсаң, (солай). «Солай» – басыңқы сөйлемнің сын пысықтауышы. «Қалай бақсаң» деген бағыныңқы сөйлем «солай»-дың шылауында тұр жана «қалай?» деген сын пысықтауышының сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем сын пысықтауышының бағыныңқысы болады.

Сын пысықтауышының «қалай?»-дан басқа да сұраулары бар. Мәселен, «қалайша?», «қанша?» жана басқалар. Солай болған соң, жалғыз «қалай?» сұрауға емес, сын пысықтауышының басқа сұрауларына да жауап беруші бағыныңқы сөйлемдер сын пысықтауышының бағыныңқылары болады.

Мысал: 1. *Қалайша үлгі пішілсе, солайша киім тігілмек.* Киім қалайша тігілмек? – қалайша үлгі пішілсе, (солайша).

2. *Қанша іс қыла білсе, сонша жұмыс өнбек.* Жұмыс қанша өнбек? – қанша жұмыс қыла білсе, (ісонша). Басқалары тағы солай.

қ) Себеп пысықтауышының бағыныңқысы

Олар көше алмайды, үйткені көлігі жоқ. Мұнда басыңқы сөйлем – «олар көше алмайды», бағыныңқы сөйлем – «үйткені

көлігі жоқ». Бұл бағыныңқы сөйлем қандай сұрауға жауап береді екен?

Олар неге көше алмайды? – үйткені көлігі жоқ. Бұл бағыныңқы сөйлем «неге?» деген сұрауға жауап беріп тұр. Бұл сұрау – себеп пысықтауышының сұрауы. Сондықтан бұл себеп пысықтауышының бағыныңқысы болады.

Себеп пысықтауышының «неге?»-ден басқа да сұраулары бар. Мәселен, «неден?», «неліктен?», «не себептен?». Бұл сұрауларға да жауап беруші бағыныңқы сөйлемдер себеп пысықтауышының бағыныңқылары болады.

Мысал: 1. *Қар аз болған соң, су сонан тасымады.* Су неден тасымады? – қар аз болған соң, (сонан).

2. *Малы жұтап қалған соң, ел сондықтан жүдеді.* Ел неліктен жүдеді? – малы жұтап қалған соң, (сондықтан).

3. *Не себептен мал қырылды, сол себептен жұрт аш болды.* Не себептен жұрт аш болды? – не себептен мал қырылды, (сол себептен), басқалары тағы солай.

д) Мақсат пысықтауышының бағыныңқысы

Орақшы шөп шабайын деп, тоғайға барды. Мұнда басыңқы сөйлем – «орақшы тоғайға барды». Бағыныңқы сөйлем – «шөп шабайын деп». Орақшы тоғайға не үшін барды? – шөп шабайын деп. Бұл бағыныңқы сөйлем «не үшін?» деген сұрауға жауап беріп тұр. Ол «не үшін?» деген сұрау – мақсат пысықтауышының сұрауы. Сондықтан «шөп шабайын деп» деген бағыныңқы сөйлем мақсат пысықтауышының бағыныңқысы болады. Мақсат пысықтауышының сұрауы жалғыз «не үшін» емес, «неге?» деген сұрауы да бар. Сондықтан бұл «неге?» деген сұрауға да жауап беруші бағыныңқы сөйлем болса, о да мақсат пысықтауышының бағыныңқысы болады. Мысал: 1. *Өлең тыңдағысы келіп, жұрт жиылды.* Жұрт неге жиылды? – өлең тыңдағысы келіп. 2. *Бата бермекші болып, ақсақал қолын жайды.* Ақсақал қолын неге жайды? – бата бермекші болып. Мұнда ілтипат ететін бір нәрсе мынау: «неге?» деген сұрау себеп пысықтауышында да, мақсат пысықтауышында да бар. Солай болған соң, тек «неге?» деген сұрау бойынша

себеп пысықтаушының немесе мақсат пысықтаушының бағыныңқысы екендігін білуге болмайды. Мұнда мағынасына қарау керек. Егерде бағыныңқы сөйлем істің себебін айтып тұрса, себеп пысықтаушының бағыныңқысы болады, егерде істің мақсатын айтып тұрса, мақсат пысықтаушының бағыныңқысы болады.

Мысал: 1. *Көшпекші болып, ауыл үй жықты.* 2. *Түйе жоқ болып, ауыл көше алмады.*

1-інші мысалда: Ауыл неге үй жықты? – көшпекші болып. Бұл мақсат пысықтаушының бағыныңқысы болады, үйткені үйді көшу мақсатпен жықты.

2-інші мысалда: Ауыл неге көше алмады? – түйе жоқ болып. Бұл себеп пысықтаушының бағыныңқысы болады, үйткені көше алмаудың себебі – түйе жоқ болғаны яғни неге көше алмады? – түйе жоқ болғаны себепті.

е) Шартты бағыныңқы

Көсеу ұзын болса, қол күймейді. Мұнда бағыныңқы сөйлем – «қол күймейді», бағыныңқы сөйлем – «көсеу ұзын болса». Қалай етсе (не етсе) қол күймейді? – көсеу ұзын болса; қол күймеудің шарты – көсеу ұзын болуында. Ішінде шарты болғандықтан, бағыныңқы сөйлемдер шартты бағыныңқы деліп аталады.

Шартты бағыныңқының белгісі сұрауында емес, ішінде шарт болуында. Сондықтан шартты бағыныңқыны сұраумен емес, шарт барлығынан табамыз.

Мысалы: 1. *«Тоқпағы зор болса, киіз қазық жерге кірер».* Мұнда киіз қазық жерге кіруіне тоқпағы зор болу шарт (шарт тоқпақтың зор болуында). Сондықтан «тоқпақ зор болса» деген сөйлем шартты бағыныңқы болады.

Берсең, аларсың. Мұнда алудың шарты беруде (сен берсең саған басқалар да береді).

3) *Ереуіл бағыныңқы*

Тартса да бар күштерін аямай-ақ, аслан жүк орнынан қозғалмады. Мұнда басыңқы сөйлем – «аслан жүк орнынан қозғалмады». Бағыныңқы сөйлем – «тартса да бар күштерін аямай-ақ». Бағыныңқы сөйлем «жүкті тартты» дейді, басыңқы сөйлем «жүк қозғалмады» дейді. Сөйлем мазмұны бір-біріне қарсы ереуіл келіп тұр. Сондықтан мұндай басыңқы сөйлемге ереуіл келетін бағыныңқы сөйлем ереуіл бағыныңқы деліп аталады.

Ереуіл бағыныңқының белгісі пәлен етсе де, пәлен болса да деп ереуіл раймен айтылады.

Мысал: 1. *Күні бойы қараса да, таба алмады.* 2. *Қыс қатты болса да, мал аман шықты.*

ЫҚШАМДАУ

Бағыныңқы сөйлемдер екі түрде айтылады. 1) Толық түрде. 2) Ықшам түрде. Толық түрде айтылған бағыныңқы сөйлемдердің бәрін болмаса да, көбін-ақ ықшам түрге айналдыруға болады. Ықшамдау деп сол толық түрден ықшам түрге айналдыру айтылады. Қазақ тілінде толық түрінен де ықшам түрі көбірек жүреді. Бағыныңқы сөйлемнің көбі ықшам түрге айналғанда, басыңқы сөйлемге сіңісіп, жоғалып кетеді. Жазғанда бағыныңқы сөйлемнің толық түрі мен ықшам түрінің қай қолайлысы, көркемі алынады. Сондықтан ықшам түрінен толық түрі көркем болып шықпайтын болса, онда сөйлемдерді ықшамдаудың қажеті жоқ. Жана да ондай сөйлемдер ықшамдалмайтын сөйлемдерге саналады. Бағыныңқы сөйлемді ықшамдауға болады: 1) зат есім арқылы, 2) сын есім арқылы, 3) етістіктің есімше түрі арқылы, 4) етістіктің көсемше түрі арқылы.

Мысал: 1) Түсі қандай болса, ісі сондай болады. Бұл толық түрі. Ықшам түрінде айтқанда, «Ісі түсіндей болады» дейміз (зат есім арқылы). 2) Ит жүйрік болса, оны түлкі сүймес. Мұны ықшамдап айтқанда, «Ит жүйрігін түлкі сүймес»

дейміз. (Мұнда сын есім арқылы) 3) Қалай пішілсе, киім солай тігілмекші. Мұнда ықшамдап айтқанда, «Пішілуінше киім тігілмекші» дейміз (мұнда етістік зат есімге айналған түрі арқылы). 4) Атаңа не қылсаң, алдына сол келер. Мұны ықшамдап айтқанда, «Атаңа қылғаның алдына келер» дейміз (мұнда етістіктің есімше түрі арқылы). 5) Олар көше алмады, үйткені көлігі жоқ болды. Мұны ықшамдап айтқанда, «Көлігі жоқ болып, олар көше алмады» дейміз (мұнда етістіктің көсемше түрі арқылы).

1-інші мысалда «түсі қандай болса» деген бағыныңқы сөйлем жоғалып, «түсіндей» деген жалғыз ауыз сөз болып, басыңқы сөйлемге сіңісіп кетіп тұр. 2-інші мысалда «ит жүйрік болса» деген бағыныңқы сөйлем жоғалып, «ит жүйрігін» деген екі ауыз сөз болып, басыңқы сөйлемге сіңісіп тұр. 3-інші мысалда «қалай пішілсе» деген бағыныңқы сөйлем жоғалып, «пішілуінше» деген бір ауыз сөз болып сіңіріп тұр. 4-інші мысалда «атаңа не қылсаң» деген бағыныңқы сөйлем жоғалып, «атаңа қылғаның» деген екі ауыз сөз болып, басыңқы сөйлемге сіңісіп тұр. 5-інші мысалда «үйткені көлігі жоқ болды» деген бағыныңқы сөйлем ықшамдалып, «көлігі жоқ болып» деген бағыныңқы сөйлемге айналып тұр. Мұнда алдыңғы сөйлемдер сияқты бағыныңқы сөйлем жоғалып кеткен жоқ, тек ықшамдалған. Оның себебі көсемше арқылы ықшамдалуында. Көсемше арқылы ықшамдалған бағыныңқы сөйлемдер өз алдына сөйлемнің күйін ықшамдалған күнде де жоғалтпайды.

Толық түріндегі бағыныңқы сөйлемдер мен басыңқы сөйлемнің арасы теріс үтірмен айырылады. Ықшам түріндегі бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемге сіңісіп жоқ болып кеткенде, ешбір тыныс белгісімен бөлінбейді. Егер де бағыныңқы сөйлем ықшамдалғанмен, басыңқы сөйлемге сіңісіп кетпей, өз алдына сөйлем күйінде қалса, онда толық түрдегідей теріс үтірмен айырылады.

1. Қыстырынды сөйлем

Кейде бір сөйлемнің ішінде екінші сөйлем қыстырылып айтылады. Сондай қыстырылып айтылған сөйлемді қыстырынды дейміз.

Мысал: 1) Бүгін, Құдай біледі, жауын болса керек. 2. Әзір, Аллаға шүкір, жаман емеспіз. 3) Осы жолы, асылық болмасын, алып келерміз-ақ. 1-інші мысалда «бүгін жауын болса керек» деген сөйлемнің ішіне «Құдай біледі» деген сөйлем қыстырылып айтылып тұр. 2-інші мысалда «әзір жаман емеспіз» деген сөйлемнің ішіне «Аллаға шүкір» деген сөйлем қыстырылып айтылып тұр. 3-інші мысалда «осы жолы алып келерміз-ақ» деген сөйлемнің ішіне «асылық, болмасын» деген сөйлем қыстырылып айтылып тұр.

Сондықтан «Құдай біледі», «Аллаға шүкір», «асылық болмасын» деген сөйлемдер «қыстырынды» болады. Қыстырынды сөйлемдер қыстырушы сөйлемдерден теріс үтірмен айырылады.

2. Келтірінді сөйлем

Сөйлегенде я жазғанда сөйлеуші я жазушы бұрынғыдан қалған мақалды немесе біреудің айтқан сөзін келтіре сөйлейді не жазады. Сондай келтіріп айтқан не жазған мақалдар, болмаса біреудің сөздері келтірінді сөйлем деліп аталады.

Мысал: 1) Нақыл сөз: «Әлін білмес әлек» деген осындай әуре болған жаннан қапты. 2) Бір күні бұлбұл құсты есек көрді. Қасына сөз айтпаққа жақын келді. «Сыртыңнан сайрағыш деп жұрт мақтайды. Тыңдайын, достым, біраз сайра» деді. 1-інші мысалда келтірінді сөйлем – «Әлін білмес әлек» деген мақал. 2-інші мысалда келтірінді сөйлем – «Сыртыңнан сайрағыш деп жұрт мақтайды, тыңдайын, достым, біраз сайра» деген есектің сөзі.

Келтірінді сөйлемде мақалды немесе біреудің айтқан сөзін айтушы не сол айтылған күйінде өзгертпестен айтады, не өзгертіп мағынасын, мазмұнын ғана айтады.

Бірінші түрде айтылса, мақал не біреудің сөзі **төл сөз** деліп аталады.

Екінші түрде айтылса, **төлеу сөз** деліп аталады.

Мысал: 1) Сонда есек сөз айтады бұлбұл құсқа: «Мақтаулы бар ғой әнпаз әрбір тұста, солардың бәрі-дағы әдемі әнге тауықтың айғырындай емес ұста». Мұнда «мақтаулы»... де-

геннен бастап, «ұстаға» дейін бәрі есектің сөзі өзгерместен алынып айтылып тұр. Сондықтан бұл төл сөз болады. 2) Шал тұрып орнынан есен-аман, жақындап жұмыскерге келді таман, әумесер ақылы жоқ, ит, доңыз деп, байғұсты балағаттап сөкті жаман. Мұнда «әумесер»... дегеннен бастап, «деп»-ке дейін шалдың не дегенін нақ айтқан күйінде келтірмей, жай әңгіме түрінде мазмұнын ғана айтып өткен. Мұнда шалдың төл сөзі емес, төлеуі ғана айтылған. Сондықтан бұл төлеу сөз болады.

Төл сөздер қабатша³⁶ (« ») ішіне жазылады. Төлеу сөздерге тыныстар жай сөйлемдерше қойылады, Мәселен: Шал айтты: «Көрмеймісің не еткеніңді? Желігіп жындануға жеткеніңді? Бардай-ақ әкең құны сонша шаншып. Терісін іске алғысыз еткеніңді». Шалдың бұл сөзі төл сөз болған соң, қабатша қойылып тұр.

3. Орамды немесе өрнекті сөйлем

Сөйлегенде ойды тақ-тұқ қысқа айтып, білдіретін орын да болады. Ойды ұзын айтып, орағытып келіп білдіретін орын да болады. Ұзын айтқанда ой дәуірлеген бетімен барып, қайтатын түрі болады. Сөйлеудің сондай түрлері орамды деліп аталады.

Түсінікті болу үшін мысал алып көрсетелік.

Мысал: 1. *«Байлыққа кім тұрғанда, Досан тұрған; Қасында Байжан сымам қоса тұрған; Қорадан он төрт мың қой бірден өрген? Аламан шеннен шыққан Асан тұрған; Шапса қылыш өтпейтін Мұсам тұрған, Сөйлейді маған неге осы антұрған?»* Мұнда басынан бастап «Мұсам тұрған...» деп айтқан жерге келгенінше ой дәуірлеген бетімен келеді. Онан әрі «сөйлейді... дегеннен бастап, ойдың беті келе жатқан жөнін тастап бұрылып кетеді.

2. *Қисапсыз бай болсаң да Қарынбайдай, Сақи боп мал шашсаң да Атымтайдай, Патшадай Әмір-Темір дін түзетіп». Болсаң да Әйдік батыр арыстандай. Болсаң да, Жиреншедей сөзге шешен, Ақырда жатар орның тар лақат жай.* Мұнда ойдың дәуірлеуі «шешен» деген сөзге дейін келіп, беті сонан арғы жерде бұрылады.

³⁶ Тырнақша деген мағынада (Құраст.)

3. *Ыстамбұл патша болсаң да Құддыс Шамға, Бұқар мен үкім етсең де Үндістанға, Ағылшын, Қытай, Мәскеу, Румды алып, Дін түзеп әмір етсең де бұл жианға. Тұтсаң да жеті ықылымның бәрін тегіс, Кірерсің ақыр бір күн көрстанға.* Мұнда ой дәуірлеуі «тегіс» деген сөзге дейін келіп, онан арғы жерде беті бұрылады.

4. *Қосылып бірнеше адам, ортақтасып, Ой салып ортасынан дүкен ашып. Саудасы, жұғымды боп байып әбден, Шат болып көңілдері судай тасып, Ақшаны төбедей қып үйіп қойып, Үлесіп отыр еді шуылдасып. Үйі жанып барады деп хабар берді, Жүгіріп келіп біреуі түсі қашып.* Мұнда ойдың дәуірлеген беті «шуылдасып» деген сөзбен бітіп, сонан әрман беті бұрылады.

ЖАЗУ. ҚОСЫМША БЕЛГІЛЕРІ МЕН ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ЖАЛПЫ ЕРЕЖЕСІ

1. *Кіші сызықша* «-» (тіркестіру белгісі).

Бұл белгі: 1) Бір сөзді екінші сөзге тіркестіретін орында қойылады, сөзді олай тіркестіру екі сөзді қосақтап, бір сөз (қос сөз) қылып айтатын орындарда келеді. Мәселен, *төсек-ағаш, жүк-аяқ, құрт-құмырсқа, аяқ-табақ.* 2) Сөздің бір бөлімін екінші бөліміне тіркестіру керек болған орындарда қойылады, ондай тіркестіру көбінесе, сөздің бөлімдері жазып келе жатқан жолға түгелімен сыймай, сыймаған бөлімін екінші жолға шығару қажет болған жерде келеді. Ондай орында қойылған тіркестіру белгісі сөздің екі жолдағы бөлімдерін тіркестіріп қосып оқу керектігін көрсетеді. Жана да тіркестіру белгісі сөздің жалғауы мен екі арасына бөтен сөз келіп қыстырылған жерде, мәселен, *демеу келіп қыстырылған жерде келеді.* Мұндай орында тіркестіру белгісі сөзді жалғауынан айыруға болмайтындығын, бірінен-бірін айырмай тіркестіріп оқу керектігін көрсетеді.

(Жақсы-ақ-пысың? Жалғыз-ғана-мысың?).

2. *Үлкен сызықша «—»* (жұмақтау белгісі).

Бұл белгі бытыранды ұғымдарды шоғырландырып, жалқыланған ұғымдарды жалпыландырып, теңелерлік нәрселерді теңеп, балап айтатын орындарда қойылады. Мәселен: Көк шалғын, ағаш, бұлақ – бәрі жақсы. Қасқыр – аң. Ақымақты үйрету – өлгенді тірілту.

3. *Ноқат* (нүкте) «.» (ұлы тыныс).

Бұл белгі: 1) Әбден біткен ойлы сөйлемдерді бір-бірінен айыратын орында қойылады; 2) Мақала, кітап басының атауларынан соң қойылады; 3) Қысқартқан сөздің соңынан қойылады; 4) Келте-келте қысқартылып айтқан сөйлемдердің соңынан қойылады.

4. *Үтірлі ноқат* (нүкте) «;» (орта тыныс).

Бұл белгі: 1) Сөйлемдердің ішкі жақындығы күшті болған жерде қойылады. Сөйлемдер арасында ондай жақындық ортақ ой айтылған немесе нәрсе тұтас суреттелген жерде келеді (Шақшам жақсы еді, тау текенің мүйізінен істелген тақысы еді; қырық қой, төрт ат істеген кісінің ақысы еді; сексен маржан көзі бар еді, тоғыз ат болар деген істеген кісінің сөзі бар еді); 2) Сыйысулы құрмалас сөйлемдердің баяндауыштары демеулермен құраспай, алды-алдына тұрған жана да қастарында тұрлаусыз сөйлем мүшелері немесе бағыныңқы сөйлем болған орында қойылады (Берген ақыны азсынып, істеген кісі тау жайлаймын деп наршамды алды; ой қыстаймын деп шотымды алды; қыр қыстаймын деп балтамды алды; қалауым деп бөрте атымды алды; жау шапты деп төрт атымды алды; қайқы келген қара атымды алды; тілік құлақ сары атымды алды).

5. *Теріс үтір «,»* (кіші тыныс).

Бұл белгі: 1) Бұратана сөздерді бөлек шығару үшін қойылады; 2) Сыйысулы сөйлемдердің бірөңкей мүшелерінің

арасына қойылады; 3) Бағыныңқы сөйлемнің жігін басыңқы сөйлемнен айыру үшін қойылады; 4) лепті сөйлемдерде одағайдан кейін қойылады; 5) бір сөз не болмаса сөйлем қайта-қайта айтылған орында қойылады.

6. **Қос ноқат** (қос нүкте) «:» (бәшелеу белгісі).

Бұл белгі: 1) Алдыңғы сөйлемдегі пікірді, кейінгі сөйлем ыдыратып (сиретіп, ұсақтап, сұйылтып) сөйлейтін орындарда қойылады. Олай сөйлеу жалпы түрдегі ұғымды жалқы түрлі ұғымға айналдырған жерлерде келеді. (Біздің екі үйіміз бар: жаз тігетін киіз үй, қыс кіретін там үй. Балтамен түрлі жұмыс істеледі: ағаш кесіледі, отын бұталады, қазық қағылады, ойық ойылады, тағысын тағылар істеледі); 2) Келтірінді сөйлем алдында қойылады (Сонда есек сөз айтады бұлбұл құсқа: «Мақтаулы бар ғой әнпаз әрбір тұста. Солардың бәрі-дағы әдемі әнге тауықтың айғырындай емес ұста»).

7. **Сұрау белгісі** «?»

Бұл белгі жауап сұраған сөйлемдердің соңынан қойылады.

8. **Леп белгісі** «!»

Бұл белгі: 1) Лепті сөйлемдерден соң қойылады; 2) Тілекті сөйлемдердің бұйрық, өтініш түрлерінің соңынан қойылады; 3) Тілекті сөйлемнің үгіт түріндегісінің қаратпа сөзділерінің соңынан қойылады. (Бар! Жүгір! Үш! Жанымды бір шыбындай ки, ақсақал! Айта гөр, қайырымды ер бар болса! Балалар, оқуға бар! Жатпа қарап).

9. **Көп ноқат** (көп нүкте) «...» (қалдыру, тастау белгісі).

Бұл белгі сөзді бүкпелеп жорта қалдырып сөйлегенде немесе сөздерді тізіп тұтастыра сөйлемей, үзіп бөлек-бөлек сөйлеген орындарда қойылады.

10. *Қабат үмір*³⁷ « » (қабатша қос тырнақ)

Үндеме! Жетер! Қазір пұрсатым жоқ тұруға ақ, қараңды тергеп сенің! Алда, сорлы, бейшара балалар-ай! Жасынан өлген екен аналары-ай! Көбелек, шыбын аулап күн көрерлік, жоқ екен пақырлардың шамалары-ай! Әй, құстар, тыңданыздар құлақ салып! Кезекпен жем тасыңдар ұшып барып. Үшеуін асырауға қанша қиын? Етіңдер аз күн қайыр бөліп-жарып! Көкек құс, жүнің түлеп жүр ғой бекер! Азырақ жетім үшін жұлсақ нетер? Қайырдың бұл дүниеде жетімге еткен, басқа іс сауабына бар ма жетер?! Бозторғай, қарап тұрма, сен де текке! Жүресің босқа шарлап ұшып көкте! Даладан тоғайлардан тамақ ізде! Бұлардың үшеуіне көп керек пе? Сармойын, ер жетті ғой балаларың! Бәледен Құдай сақтар біреер-жарым! Бұлардың күндіз-түні жанында бол! Жоқтатпай пақырлардың аналарын! Сандуғаш, не қылайын сені қайрап! Қоярсың оқтын-оқтын өзің сайрап! Көңілін біразырақ көтермекке. Зарлының жетім қалған соры қайнап! Достарым, осындай бір іс етелік! Жастарды жетім қалған кісі етелік! Езгілер орманда да бар екенін. Осындай сауап іспен көрсетелік! Дариға, мен бай болсам жұрттан асқан! Үйлерді салдырар ем қандай тастан. Бақыл бол, серік атым іренжіме! Дамыл ал! Қош-аман бол! Мені ұмытпа! Аяғым тимес алтын үзеңгіне. Келіндер, боз балалар, атты алыңдар! Жетектеп тоғайыма апарыңдар! Жабыңдар жабуына түкті кілем! Жеміне ең қолайлы сұлы алыңдар! Бұлақтың суымен суарыңдар.

Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да. Алдамаған кім қалды тірі жанда? Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім. Өткірдің жүзі, кестенің бізі өрнегін сендей, сала алмас. Білгенге маржан, білмеске арзан, надандар баға (баһра) ала алмас. Қиналма бекер, тіл мен жак! Көңілсіз құлақ ойға олақ. Нысап, ұят, терең ой. Ойлаған жан жоқ, жауып қой! Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық аздырар адам баласын. Өтірік, шағым толды ғой, ойланар уақытың болды ғой. Кеш деп қайтар жол емес, Жол азығым мол емес. Бір кісі мыңға, Жөн кісі сұмға, әлі жетер заман жоқ.

³⁷ Тырнақша (*Құраст.*)

Қадірлі басым, Қайратты жасым айғаймен кетті, амал жоқ! Қош, қорықты елің. Қорқытқан сенің өнерің қайсы, айтып бер! Бауырыңа тартқан, сырынды айтқан сырласың сыртты айналар. Не ол емес, бұл емес: Менің де күнім күн емес! Ақша жүз, ал қызыл бет тіл байлайды. Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес. Нәзік бел тал шыбықтай бұраңдайды. Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай. Жапырағынан айырылған ағаш, қурай. Ақ киімді, денелі, ақ сақалды. Соқыр, мылқау танымас ешбір жанды. Үсті-басы ақ қырау, түсі суық, Басқан жері сықырлап келіп қалды. Ол күледі, мен де есалаң күлемін. Ол жылайды, мен де жасым төгемін. Әйел өледі, мен де бірге өлемін. Қыс болды, бақша да өлді, гүлдер солды. Өтер жылдар, қартаямыз, Бірте-бірте құрып шамдай сөнерміз.

Ішім өлген, сыртым сау, бүгінгі дос – ертең жау. Нансаңыз ағам да жоқ, інім де жоқ. Уа ғайри нашарлықтан мінім де жоқ. Нақақтан мені, тақсыр, күйдіресіз. Жауыздық сізге ойлаған күнім де жоқ. Ол саған әлде күйеу, әлде құда (Сүймейді қой атаулы мені жүдә). Жә бөлең, жә жиенің, жә нағашың – әйтеуір саған ұқсас еді о да. Айттырған періште ме яки жын ба – әйтеуір өзен сөзі шықты шынға. Алаштың адамының бәрі мәлім. Кім қалды таразыға тартылмаған. Дегендер мен жақсымын толып жатыр, жақсылық өз басынан артылмаған. Тұмсығымен шапты да, қанның миын шақты да әтеш кетті аспанға. Арбасынан қан ұшты, кеудесінен жан ұшты.

Айлаға, ашуға да жақтым шырақ. Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым, етек басты көп көрдім елден бірақ. Өзі ермей, ерік бермей, жұрт қор етті. Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей. Мен келмеске кетермін, түк өндірмей.

Халыққа жағайын десең, қазаның болсын. Момынның есебін қу табады, қудың есебін Құдай табады. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Тай жаманы жорға болады, адам жаманы молда болады. Жаңылмас жақ болмас, сүрінбес тұяқ болмас. Бұрынғының кісісі бүгінгінің кісісі. Арғымақ бірде жалды, бірде жалсыз, ер жігіт бірде малды, бірде малсыз. Ердің ерлігін білмеген Құдайдың бірлігін білмейді. Ат баспаймын деген жерін үш басады, ер көрмеймін деген жерін үш көреді. Адаспаймын деген жігітті қараңғы тұман адастырады.

Ат басына күн туса, ауыздықпен су ішер, ер басына күн туса, етігімен су кешер. Ер өтірік айтпайды, ел өтірік айтады. Ердiң атын жә аты шығарар, жә қатыны шығарар. Есепдар болмай бай болмайды, есерсоқ болмай ер болмайды. Алып анадан, ат биеден туады. Уайым түбі теңіз, батасың да кетесiң, тәуекел түбі қайық, мiнесiң де өтесiң. Арғымақ аттың құйрығы – әрi жiбек, әрi қыл; қас жақсының белгiсi – әрi мырза, әрi құл. Бай болайын деген жiгiт айырбасшыл келедi; адам болайын деген жiгiт қарындасшыл келедi.

Жанбыр жауса жердiң ырысы, жақсы туса елдiң ырысы. Биiк таудың төбесiн көрiп, түбiне барма, жақсының атын естiп, үйiне барма. Жорғаның қадiрiн желгенде бiледi, жақсының қадiрiн өлгенде бiледi. Жаманның айтқаны келмейдi, сандырақтағаны келедi. Ит құтырса иесiн қабар, торғай құтырса бүркiтке шабар. Арық малды асырасаң, аузы-мұрныңды май етер, жаман кiсiнi асырасаң, аузы-мұрныңды қан етер. Жаманның үстi су болса, кеппестей көрер, жаманға мал бiтсе, кетпестей көрер. Жаман атқа жал бiтсе жанына торсық байлатпас; жаман кiсiге мал бiтсе жанына қоңсы қондырмас. Жақсыға айтсаң бiтiрер, жаманға айтсаң жiтiрер. Жақсыдан жаман туады бiр аяқ асқа алғысыз, жаманнан жақсы туады адам айтса нанғысыз. Хас жақсының белгiсi – өз үйiне өзi құл; хас жаманның белгiсi өз үйiне өзi сый. Жақсыға берсең асыңды, жақсы сыйлар басыңды; жаманға берсең асыңды, итке тастар басыңды. Жүйрiк шабан болады мойнынан жал кетсе, жақсы жаман болады қолынан мал кетсе. Қарға мақтанып сұңқар болмайды; есек мақтанып тұлпар болмайды. Кiсi ақылымен бай болғанша, өз ақылыңмен жарлы бол. Жалғыз жүрiп жол тапқанша, көп кiсiмен адас. Жалғыздың жағы жоғалса да, табылмайды, көптiң оғы жоғалса да табылады. Қалыңсыз қыз болса да, кәдесiз күйеу болмайды. Орамал тонға жарамайды, жолға жарайды. Еңкейгенге еңкей, басың жерге жеткенше, шалқайғанға шалқай, төбең көкке жеткенше. Өзi бiткен жанжалды, жаным десең болмас па; алты ұл тапқан қатыңды ханым десең болмас па?! Атадан алтау туғанша, жалғыз туса не етедi, елге тұлға болғалы; қарағайға қарыс бұтақ бiткенше, еменге айыр бұтақ бiтсе не етедi – құсқа тұғыр болғалы. Өзiңнен тумай, ұл болмас, сатып

алмай құл болмас. Жетімшілікті көп көрген үш шақыртпай «ә» демес, ашаршылықты көп көрген өзі тоймай «мә» демес. Ақ сұңқардың баласы, алдына қоймай жем жемес. Арғымақ аттың баласы, аз оттап, көп жусайды; асылдардың баласы аз сөйлеп, көп тыңдайды. Ағайынның қадірін жалалы болсаң білерсің. Ата-ананың қадірін балалы болсаң білерсің. Ағайынды жамандап туғанды қайдан табарсың; арғымақты жамандап, буданды қайдан табарсың. Басқа елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол. Ел ағасыз болмайды, тон жағасыз болмайды. Мал бітпес деп ерден түңілме, шөп бітпес деп жерден түңілме. Мал таппас жігіт болмас, тұрарын айт. Бас екеу болмай, мал екеу болмас. Ат аунаған жерінде түк қалады.

Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме. Ат аяған жерге қарар, құс аяған көкке қарар. Құттты қонақ келсе, қой егіз табады. Ешкі егіз тауып қойдан аспас, ит егіз тауып елден аспас. Бір биенің емшегі екі, бірі кетсе, сүті жоқ; бір түйенің өркеші екі, бірі кетсе, күші жоқ. Түйе қашып, жүктен кете алмас. Алты күн атан болғанша, бір күн бура бол. Аузы қисық болса да байдың ұлы сөйлесін. Бағың жүрген шағында, жапалақ салсаң, қаз ілер, бағың қайтқан шағында, лашын салсаң аз ілер. Жемесе де май жақсы, бермесе де бай жақсы. Жарлылық, сені қайтейін, жандай досты жат еттің, кәрілік, сені қайтейін, сөйлер сөзге мат еттің. Бай қасына көшіп бар, байымасаң маған кел; қу қасына көшіп бар, қуылмасаң маған кел. Ұрлық қылсаң жалғыз қыл: екеу болсаң, бірі айғақ; өткел өтсең, бұрын өт: арттан өтсең, жол тайғақ. Айтысқан соң дау емес пе, алысқан соң жау емес пе?! Тапқан қуанса да, таныған алады. Өлі келген алып та, шалып та жығады. Би айтқанды құл да айтады, құл аузының дуасы жоқ. Ақылы жоқ басқа адырайған көз бітеді, дуасы жоқ ауызға сылдыраған сөз бітеді. Ерден елтірі даулап алсаң да теңдік. Арлы арына қараса, арсыз «жеңдім» дейді. Қонғанша қонақ ұялады, қонған соң қонақ иесі ұялады. Қонақ аз отырып көп сынайды. Қонақ келсе ет пісер, ет піспесе, бет пісер. Барында батып іш, жоғында сатып іш. Жақсы ас қалғанша, жаман құрсақ жарылсын. Кісі қандай болса, асы сондай. Жетімнің аузы асқа тисе, мұрны қанайды. Ақымақ алдындағы астан үркіп, аштан өліпті. Жоғалып табылған мал олжа, ауырып жазылған жан олжа.

Көзімен көріп бәрін де, Нысанбай мұны жырлаған. Тұсау көрмей ешкімнен, Хан еді мойны сынбаған. Ерегісіп қырғызға, Хан ойынды шыңдаған. Сол елменен күшейіп, Төрелер жайды қанатты. Аттансын деп жан қалмай, жұртқа салды санатты. Сегіз жүз кісі іріктеп Ылғи батыр манапты. Ақсу деген өзеннен шапты Олжа Болатты. Тау суындай сарқырап, Байұзақ келді төменнен. Көңілі бітті айқасып, Наурызбай асыл беренмен. Тұс-тұсынан құралып, Қырғыздың қолы кернеді. Бесінге дейін атысып, Қазақтың әлі келмеді. Қырғызды түріп шыға алмай, Батырлар сонда бір састы. Үйінде ермек қалдырмай, Қырғыз шыққан айдатып. Қыл құйрық қып бәрін де қару-жарақ сайлатып. Қызықсын деп Асуға Қазына төкті жайнатып. «Келсең кел» деп ақырып, Сары ала туын жайратып. Қырғыздарды жөңкілтіп, Төскейде атын ойнатып. Асуын тастап көп қырғыз, Бас қамын қылып, кетпеді. Ашуланып бұл жерде, (Хан) алдырды, екі түйені. Шөгеріп салып түйеге зеңбірегін сүйеді. Тұрғызып: қойып атса да, Күмпілдеп, тауға тимеді. Алатаудан аса алмай, Қазақтың қолы байланды. Осы бүгін күн батпай, Көрсетші қанат жайғанды. Тау басында қырғызға, Бір тигізіп найзамды. Тау басына жете алмай, Болмай тұр-ау санымыз. Жабырқаған секілді, Көңілі ашылмай жанымыз. Көңілің соқса, Науажан, ханнан жауап алыңыз. Томағамды сыпырып, Қамау тасқа салыңыз. Байұзақ аттан түскен соң, Қасына түсті ханымыз. Ханымыз аттан түскен соң, Төгіле қалды арымыз. Бұзбасак та ол тауды, Түсе қалдық бәріміз. Сол уақытта қарасақ, Тау басынан шу шықты. Қаптаған кара тұмандай, Мұнарланып, бу шықты. Бу десек мылтық түтіні (екен). Шөке атым жер бармай-ақ, Айырылды ханың еркінен. Қойға тиген бөрідей, Қырғызға салды кесірді. Ақ кіреуке бек сауыт, Таза жүрсе тот алмай, Мылтықтың оғын жібермес, Шығыршығы жұқармай. Жарасалық дегенде, Бергендей қырғыз бар малын. Қол алдында жүргенде, Қырғыздың бір данасы, Наурызбайға кез болып, Тұра қалды жанаса. Ашуын бұған басса деп, Жерімді саған тастадым. Олжа қылып қайтсын деп, Малымды саған тастадым.

Қонысты орыс алған соң, Кенекем ауған жерінен, Бауыры суып ол жақта, Қарашы болған елінен. Он екі кісі жіберді, Жеке батыр ерімен. Бізге қоныс берсін деп, Қоқының салған көлінен.

Екі ай жатты тұтқын болып Жанқараш, Жаттай бегіннен. Қорған болып халқына Әркім шықсын табында. Айбатың асып тұрғанда, Айтарсың төре, сөзіңді. Алтын жығаң қисайса, Қырғыздар ояр көзіңді. Күнім туса көрермін. Бұйрық болып Құдайдан қазам жетсе, өлермін. Ержан кеткен түн қатып, Хан болған соң өкімді. Төрт жүз кісі бөлініп, Қалың топтың шетінде, Барлап қарап келгелі, Жау бар ма деп бетінде. Келіспестей көрінді. Наурызбайды бөлген соң. Қырғыздың қолы көбейіп, Жақынға келіп төнген соң. Байұзақ датқа сөйлейді, Ашуланып ақырып. Халқына қарап сөз айтты, Оң-терісті сапырып. Не қылып шықпай отыр деп, Батырларын шақырып. Дулаттан шыққан батырдың Талайына батырып. Шыдамады Наурызбай Киіміне қиналып, Тұра келді орнынан, Шыбықтай белі бұралып. Арасы алыс дауыстап, «Бар ма, мұнда кел» деуге. Екінші рет атқанда, Бір керемет білінді. Ұрмай-сокпай зеңбірек Оргасынан бөлінді. Кертайлақ қолға тиген соң, Мініп алды Наурызбай. Сегіз кісі бас қосып, Су бойында ұрысты. Тоқтата алмайды көп жауды, Үстіртке ойнап шығысты.

Әл кетіп жығылуға таянғанда, Жалынып атқа есек сөз айтты: «Ат достым, жүгім ауыр, қалым бітті. Емеспін жүре алатын енді тіпті. Зорығып жолда өліп қалатынмын, Алмасаң ауыстырып біраз жүкті».

Бір көлдің емен айтты қамысына, Сыбайлас көптен бергі танысына: «Жаратқан мені Құдай сонша артық, Мықты деп жер жарылад дабысыма». Өгізді суға тойған бақа көрді, Секіріп жолдасына жетіп келді. Боламын мен де сонау өгіздей деп, Жел тартып, ісіп-кеуіп, орнын керді. Сұрады жолдасынан толдым ба деп, Өгіздей анау тұрған болдым ба деп. Бұрынғы мықтылықты бұлай қойып, Тырнаға сөз сөйлейді кішілікпен. «Шырағым, дүниеде ұмытпайын, Құтқарсақ мені қазір осы дерттен». Суырып сүйекті алып тастап еді, Үп деп, қасқыр сонда көзін ашты. Құтқарған зор бәледен тырнасына Ол бірақ көрсетпеді ықыласты. Еңбегін бер деп тырна сұрап еді, Қасекең сау күндегі әнге басты: «Не дейсің? Ойын ба осын, шын ба, тырна? Қажаяуға мәжнүн жоқ саған мұнда. Ақы алып өзгелерден дән деп қапсың. Қой, тырнам, ойнап мені әуре қылма!» Танысы мұны көріп келе жатқан, Астында өгізі бар сабан тартқан. Көзіме күні

бойы көрінбеп ең, келесің сөйле деді сен қай жақтан. Сонда бұл мұрнын көкке көтереді, Адамсып маңызданып жөтеледі: «Жер жыртып күні бойын, шаршап келем. Мазалап сұрап саған не керегі?» Мәз болып мақтағанға насаттанып, Қайтпасын деп ойлайды сағы сынып. Алыстан арып-ашып іздеп келген, Байғұстың кетсін деді көңілі тынып. Өтірік мақтағанға қарға еріп, Қарқ етті пәрменінше жағын керіп. Қаңғырған, тамақ іздеп бір аш бөрі Қозыға жетіп келді жайнап кезі. Жемекке кінә қойып сол арада, Жала ғып, міні қасқыр айтқан сөзі: «Сен, козы, текке қарап жүре алмайсың! Соқтықпа маған десем, тіл алмайсың. Мойныңды қазір жұлып алайын ба! Суымды неге былғап ылайлайсың?». Қозы айтты: «Қасқыр тақсыр, тоқта азырақ! Тергенің кінәм болса, әділ бірақ. Ізіңіз жатқан жерден төмен келіп, Іштім мен жүз қадамдай қашығырақ...». «Орманға балтасымен келді мұжық, Аралап ағаш таңдап жүрді кезіп. Япырым-ай, аман қалсақ жарар ед деп, Жанынан көрген ағаш тұрды безіп. Мұжыққа бір жас ағаш айтады сөз: «Құдайдан тілеуші едім келтір деп кез. Мың да бір алғыс саған берер едім, Осы үлкен ағаштардан құтқарсаң тез...». Ол қанша пайда тапты жалғыз тұрып, Өзгенің әлек етіп, бәрін қырып. Ағашта қурап тұрған әл болсын ба? Келіп дауыл соғып еді, қалды сынып. Сонда оған сынып жатқан жылан келді. Өзіне бәле тілеп алдың деді. Қорғаушы жанындағы ағаштардың. Кінәсіз бәріне ылаң салды деді. Панаңды желден, күннен қорғап тұрған, Қырғызып өзің жалғыз қалдың деді. Алланың арам пейіл сүймес құлы, Отыңа өзің жаққан жандың деді. Әмиян күндіз-түні болды қолда, Ас ішу, дамыл алу болмады онда. Алтынды бөлек-бөлек үйіп отыр. Өзі мен өзі кеңес құрып сонда. Мінікей, – деді – енді мен де баймын, Байлармен жұрттан асқан сайма-саймын. Құдайым бермегенде жаттым ұйықтап, Тұрғанда Құдай беріп неге ұйықтаймын? Шығарсам, қазір алтын үй алатын. Онан соң бір жүз мыңын бие алатын. Көшкенде жүктерімді атқа артам ба? Тағы да алтын керек түйе алатын... Сиыр мен мынау алтын қойға деді, Аналар қатын алсам, тойға деді. Жұмсармын мұнан соңғы алтындарды. Қаражат киім-кешек бойға деді. Ал енді өгіз тұрып мөңірейді, Көз жасы ағыл-тегіл еңірейді. Қиянат кісі ақына қылман деуші ем: Азғырды шайтан залым мені дейді.

Барып келсе, Ертістің суын татып, Беріп келсе, бір арыз бұтып-шатып, Елді алып, Еділді алып, еліреді, Ісіп-кеуіп қабарып келе жатып. Әрі-бері айналса, аты арықтап, Шығынға белшесінен әбден батып. Сұм-сұрқия, қу, білгіш атанбаққа, Құдай құмар қылыпты қалжыратып. Шын көңілмен сүйсе екен; кімді сүйсе, Бір сөзімен тұрса екен, жанса-күйсе. Қырмызы, қызыл жібек боз балалар, Оңғақ бұлдай былғайды, бір дым тисе. Жоқ болса қатыныңның жат өсегі, Болмаса мінезінің еш кесегі, Майысқан бейне гүлдей толықсыған, Кем емес алтын тақтан жар төсегі. Көлеңке басын ұзартып, Алысты көзден жасырса, Күнді уақыт Қызартып, Көкжиектен асырса. Күңгірт көңілім сырласар Сұрғылт тартқан бейуаққа. Алыстан сермеп, Жүректен тербеп, Шымырлап, бойға жайылған. Қиуадан шауып, Қисынын тауып, Тағыны жетіп қайырған. Толғауы тоқсан қызыл тіл, Сөйлеймін десең, өзің біл. Қайнайды қаның, Ашиды жаның, Мінездерін көргенде. Жігерлен сілкін, Қайраттан, беркін деп насиқат бергенде. Ұятсыз, арсыз салтынан, қалғып кетер артынан. Ит үрсе, бала таяғын ала қуады, итпен кектесіп. Ұрысқансып, «ой!» деп, «ұят» деп, «кой!» деп, үлкендер тыяр «тек!» десіп. Оны білсең, мұның не? Мен де ұят іс қылдым де. Күйдірген соң шыдатпай, қоя ма екен жылатпай. Оюын ойып, орындап қойып, тор салғандай өрнекке, Қиыннан қиып, қиырдан жиып, құрап сөзді термекке. Еңбекке егіз тіл мен жақ, Ерінбесең сөйлеп бақ! Именіп көптен шақтық қып, Еппен тасалама ойыңды. Ашыңса етің, ашылмақ бетің, Кірі көмбей бойыңды. Жүрегіңнің жарасын, көрсет жұртқа қарасын. Сайраған тілмен, зарлаған үнмен құлағы жоқ керенді, ұқтыра алмай сөз әуре, тек тұра алмай, біз әуре. Жаңбыр жаумай, жауса қар, жұрт жұтайтын түрі бар. Мұны көріп көзіміз, Бірігер деп сөзіміз, Кен болар деп балшықты, Көл болар деп шалшықты, Біз үмітпен қазып ек.

Жанға көңіл қалып тұр, Жан бұл күйге салып тұр. Тәнге көңіл қалып тұр, Тән шыдамай, арып тұр. Ет пенен қымыз беріп, сөйлеп көрсең, Айтқаның жұртқа балдай татыр, інім. Ақылың Аплатондай болса-дағы, Қымыз бен еті жоқ құртақыр білім. Ағаның ақыл айтқаны мақұл: жаны ашыған жақындық. Миллетке қызмет – жұлмеге міндет; ұйқыны аш! дер ек; Надандықтан қаш! дер ек. Болмайды өңдеп: дұшпан тұр

күндеп, «Миллетке қызмет» – «жүмлеге міндет» деп айтарсыз өзіңіз, Миллеттен безу, әйтпесе төзу, шын болса сол сөзіңіз. Қараңғылық бұққанда, Қызарып күн шыққанда, Күн отынан туғанмын. Жүрегімді, жанымды, Иманымды, арымды. Жалынменен жуғанмын. Жүрегім де, жаным да от, Иманым да, арым да от. Жарқырап от боп туғаннан (берік), Белімді бекем бұғаннан бері. Қараңғылық дұшпаным. Жауыздықты жамылған, Қарынға құл боп табынған, Қорсылдаған доңыздай, Көкті көрмей, көр болған, Сүйгені сасық жер болған соқыр. Сасық қоңыздай күн батысқа жүрейін. Дұғада бол, алтын Алтай, қарт анам! Алып ата қуды жолын ер балаң. Ақ шашыңды, көкірегіңді иіскеуге, Тәңірі жазса, сәулетпенен тез барам. Азамат, анау қазақ қаным десең, Ұжмақтың суын апар жаным десең. Болмаса, ібіліс бол да у алып бар, Тоқтатам, тұншықтырып зарын десең.

МЕТОДИКА МӘСЕЛҒҒЕРІ

